

“ADALET, ADALET”

2009- YILI IYUL XITAYNING
SHINJANGDA YUZBERGEN
NARAZILIQ HERKETLER

Xelq'ara Kechürüm Teshkilati

AMNESTY
INTERNATIONAL

Xelq'ara Kechürüm Teshkilati neshriyati
1-qétimliq neshri 2010- yili Xelq'ara Kechürüm Teshkilati neshriyati
teripidin neshr qilindi

Xelq'ara Kechürüm Teshkilati Bash Katibatligi
Amnesty international
International Secretariat
Peter Benenson House
1 Easton Street
London WC1X 0DW
United Kingdom
www.amnesty.org
© Neshir hoqqi Xelqara Kechurum Teshkilati Neshiryatigha tewe

Index: ASA 17/027/2010

Bu matériyal In'gliz tilidin Uyghur tiligha terjime qilindi.

Xelq'ara Kechürüm Teshkilati bash katibatligi teripidin en'gliyide neshir qilindi.

Mezkur matériyalning barliq neshr hoqqi qoghdulidu. Bu matériyalni neshr qilghuchi orunning aldidin testiqlini almay turup herqandaq bir qismini qayta neshr qilishqa, köpeytip tarqitish meqsitide sistémilarda saqlashqa yaki herqandaq shekillerde yeni éléktronluq, méxanikiliq, awazgha élip tarqitish we bashqa wastilar arqiliq qayta tarqitishqa bolmaydu.

Muqawidiki resimning chushendurlishi: xitayning shijang uyghur aptonom rayoni ürümchi shehiridiki bir uyghur ayal. Uyghurlarning deslepte tinchliq bilen élip barghan naraziliq heriketliri saqchilarning qattiq basturushi bilen rayondiki uyghur we xen xitay milliti otturısında keskin bolghan irqiy toqunush we zoranliqlarning kélip chiqishigha turutke boldi. © AP/PA Photo/Ng Han Guan

Xelq'ara Kechürüm Teshkilati dunya miqyasidiki 2,2 milyon kishidin terkib tapqan, 150 tin artuq dölet we rayonlarda insan heqliri dependichilikige qarshi heriket élip baridighan teshkilattur. Bizning bash xizmet nishanimiz herqandaq bir insanning uniwersal insan heqliri xitabnamisini we bashqa xelq'araliq insan heqliri ölchemlirini esas qilghan halda özlirining insani heq-hoquqliridin toluq paydilinishini emelge ashurushtur. Teshkilatimiz teshkilat ezalirining we jama'etning qilghan i'ane pulini esas qilib qurulghan, herqandaq bir hökümetke, siyas idiyige, iqtisadiy menpe'etke yaki diniy étiqadqa béqinmaydighan musteqil bir teshkilattur.

Xelq'ara Kechürüm Teshkilati

**AMNESTY
INTERNATIONAL**

MUNDERIJE

Ürümchining xeritisi	4
Qisqiche chushendurush we bayanlar	5
Doklatning teyyarlinish usulliri.....	9
Uyghur milliti toghrisida melumatlar.....	10
Uyghurlargha yurguzulwatqan kemsitilish.....	11
2009 –yili iyulda yuzbergen naraziliq heriketliri- ténchliq bilen bashlan’ghan namayishitin zorluq kuchi ishlitilgen qalaymaqanchiliqqiche.....	15
Weqi’ening yüz bérish sewebi: shawguen weqi’esi.....	15
Xelq meydanida : “hemme kishiler hoqqoqta barawer bolsun”	17
Yol tosaqlirida: uyghurlar “adalet, adalet” dep towlidi.....	18
Zorawanliq heriketlirining partlishi.....	20
Xitaylargha hujum qilish.....	22
Uchurlargha qoyulghan qattiq cheklimiler.....	23
Uyghurlargha hujum qilish.....	24
2009- yili iyulda yuzbergen qarshiliq heriketliridin kényinki weziyet.....	28
Weqi’ede ölgen we yardar bolghanlar.....	28
Weqi’ede qolgha élin’ghanlar we iz-direksiz yoqap ketkenler.....	30
Ten jazasigha uchrash we xorlinish heqqide shikayetler.....	32
Sotlash.....	33
Erkinlik we hoqqolarning téximu qattiq cheklinishi.....	37
Xulase.....	39
Xitay hökumitige bérilidighan teklipler.....	40

Ürümchining xeritisi

Ténichliq bilen bashlan'ghan namayishiñ zorawanliq sheklini alghan qalaymaqanchiliqqiche

Uyghurtar teripidin ténichliq bilen élip béirilghan namayish saqchilar teripidin basturulghandin kéyin, bu namayish zorawaliq túsini alghan qalaymaqanchiliqqa ózgirip 1,700 kishining yardar bolishi we 197 ademning ólüshini keltürüp chiqardi. weq'ege guwahliq bergüchileming bayanigha asalar'ghanda qarshiliq herketleri dawamida we weq'edin kéyin insan heqliri dependichiligi yuzbergen.

5- iyul chüshün kéyin 3.30 namayishchilar bu yerge yighilip, hökümetning xitayning jenubidiki shaoguande uyghur köchmen ishchilaming öltürülüşige nisbeten desleptki inkasigha qarta narazlighini buldurgan. Saqchilar nurghunlighan namayishchilami qolgha alghandin kéyin, bu yerge toplan'ghan kishiler meydandin kétishke bashlighan.

Saqchilar senshixangda yollarni qorshawgha élip namayishchilani tosqañ, agahlandurush üçün oq atqan we yash aqquzush bombilliri étip kishiler topini tarqitishqa urun'ghan. Kéyin saqchilar nurghunlighan kishilemi urghan we qolgha alghan hem bir qisim namayishchilargha qartip oq atqan.

Ürümchining uyghurtar merkezli-ship yashaydighan bölekliri

Bu yer rabiye qadir soda sariyi jaylashqan yer bolup senshixang dep atilidu. Xelq'ara soda baziri döngköwrükke jaylashqan. Tunji qétim zorawanliq we qalaymaqanchiliq bu jaydin bashlar'ghan.

New York Waqiti gézitining xewirige asalar'ghanda bu qalaymaqanchiliqning da'irisi kéngiyip shimalda bu yergiche

Bu jayda kölimni keng da'iridiki qalaymiqanchiliqlaming yuzbergenligi xewer qilin'ghan

Qalaymaqanchiliqlar seymachanggha qeder kéngeygen bolup, saqchilar bu yerde qalaymaqanchiliq chiqarghuchilargha oq atqan. 6- iyul bu yerde saqchilar öymü-öy axturush élip barghan we 7- iyul küni uyghur ayallar seymachangning kochillirigha yighilip yoqap ketken a'ile-tawabatirining iz-dérkini qilghan.

QISQICHE CHUSHENDURUSH WE BAYANLAR

“Men bu namayishni xitay hökumitidin shawguen yuzbergen weqi’ege qarta jawab bérishini telep qilidighan we uyghurlarningmu [xitaydiki bashqa milletlerge oxshash] teng-barawer hoquqi bolidighan bir tinchliq shekildiki namayish bolidu dep oylaptikenmen.”

N, 20 yash, ürümchidiki bir uniwersitet oqughuchisi¹

“Saqchilar ademlerning putlirigha urushqa bashlidi. Ular ademlerni qorshawgha éliwélip taki ornidin yéqilip chüshkiche rézinke kaltekler bilen urushqa bashlidi, arqidinla yéqilghanlarni sörep saqchi mashinisigha basti. Men nurghunlighan ademlerning qolgha élin’ghanliqini kördüm, ularning sanini sanap bolalmaymen.”

G, a 26 yashliq ayal. ShUAR ning bashqa bir shehiridin ürümchige ziyaretke kelgen.²

Bir yil ilgiri yeni 2009- yili 5-iyul küni yüzligen xitay puqraliqidiki uyghur milliti³ xitayning gherbiy -shimaligha jaylashqan shijang uyghur aptonom rayoni (shuar) ning merkizi shehiri ürümchidiki xelq meydanigha yighilip namayish qilmaqchi boldi. Namayishchilar hökümet terepning xitayning jenubiy ölkisi guangdongning shawguendiki bir zawutta 26- iyun yuzbergen uyghur köchmen ishchilarni urush weqi’esi yuz bérıp az dégende ikki uyghur ölgenliki heqqidiki bu weqi’eni bilip turupmu héchqandaq tedbir qollanmighanlighigha naraziliq bildürüp namayish élip barghan. Bu narazliq bildurushke kelguchilerning sani chushtin keyinge barghanda kopyiyip nechche minga yeti. Zorawanliq we qalaymaqqanchiliq herketliri keyin yeni kech kirgende asasiq sheherning jenubiy bolekliride yuz berip, ehwalgha qarighanda Uyghurlarlar Han Xitay millitige noqtuluq zerbe bergen.

Xitay hökümet terepning resmiy melumatigha asasan’ghanda 5- iyul küni yuzbergen zorawanliq heriketliri dawamida 197 adem ölgen bolup bu sanining mutleq köpchilikini xen xitay milliti teshkil qilidu (156 kishi), uyghurlardin 10 kishi, tungganlardin 11 kishi ölgen (shuar diki tunggan millitining sanining azliqigha qarimay, ulardin ölgenlerning sani namuwapiq halda yuqiri qilip körsitilgen)⁴. Gheyri-resmi menbeler we bir qisim uyghur guruppillirining inkas qilishiche 5- iyul küni we etisi nurghunlighan uyghurlar ölturulgen.

6- iyul kuni etigende rayonluq hökümet da’iriliri ürümchidiki weqi’e “asasen kontrol qilindi” dep xewer élan qildi.⁵ Biraq qandaq bulishidin qett’iy nezer bu naraziliq heriketliri shuar ning bashqa sheherlirige tarqalghan idi⁶. Hetta ürümchidimu bu bir hepte dawamida uda zorawanliq hujumlarning yuzbérip turghanliqi heqqide xewerler kélip turdi. Buning ichide eng gewdilik bolghini 6-7 iyul künliri xen xitay millitining uyghurlargha qarta élip barghan öch élish meqsitidiki zorawanliq hujumliri we 13- iyul kuni 2 uyghurning saqchilar teripidin étip ölturulishidur⁷.

Xelq’ara kechürüm teshkilati igiligen guwahliq bergüchilerning bayanlirigha asasan’ghanda rayondiki saqchi we bixeterlik küchliri 2009- yili iyulda yuzbergen naraziliq heriketliri dawamida we weqi’edin kéyinki mezhgillerde insan heqlirige zorawanliq qilish qilmishini sadir qilghan. Bu yeni tinchliq sheklide naraziliq bildürgen kishilerni tarqitish üçün ademlerini urush, xalighanche tutqun qilish we étish hem zörür bolmighan yaki heddidin ziyade küch ishlitish, weziyetni onglash üçün ejellik zerbe bérish küchlirini ishqa sélish qatarliqlarni öz ichige aldu.

Ürümchide yuzbergen naraziliq bildürüş herikitidin kéyin, da’iriler 1400 ademni qolgha aldi we bu qolgha élin’ghan kishilerning asastliqi namayishqa qatnashquchilar we zorawanliq jinayetliri ötközgen dep guman qilinip öymü-öy axturup tutqun qilish dawamida qolgha élin’ghan. hem bixeterlik küchliri nurghunlighan ademlerning mejburi halda yoqap kétishini keltürüp chiqarghan.

Xelq’ara kechürüm teshkilati 5- iyul weqi’esidin kéyin qolgha élinip tutup turulghanlardin ularning ten jazasi we xorlinishqa uchurghanliqi heqqidiki xewerlerni tapshurup aldi.

Da’irilerning resmii xewirige asasan’ghanda eng az bolghanda 198 adem ustidin sot échilip höküm bérilgen bolup, xelq’ara kechürüm teshkilati bu sotlinishning xelq’araliq adil sotlinish ölchimige uyghun kelmeydu dep qaraydu. Buning ichide az bolghanda 9 kishige ölüm jazasi bérilip ijra qilin’ghan we unngdin bashqa 26 kishi ölümge höküm qilinip, ikki yil kéchikturup ijra qilish jazasi bérilgen.⁸

2009- yili iyul shuar da yuzbergen bu naraziliq heriketliri hökümetning uyghurlargha qarta yillardin buyan yürgüzüp kéliwatqan basturush we kemsitish heriketliri dawamida shekillen’gen nepretlinishning netijisidir. Bu diniy étiqad erkinlikini cheklesh, emeliyette xen xitay millitining menpi’etini chiqish qilghan tereqqiyat stratigiyesi, xitay tilini mekteplerde birdin bir ders otudighan yekke til qilishtek ijra qiliniwatqan til siyasiti qatarliqlarni öz ichige alidu. Ishqa orunlishishta hemme sahelerde kemsitilishke uchrup kéliwatqan az-sanliq milletler bu xildiki iqtisadni tereqqiy qildurushtin

peqetla xen xitay milliti hemmidin köp menpe’etke érishidu dep qaraydu. Rayonda omumlashqan bu naheqchiliqler tüpeyli kishilerning naraziliqliri eng yuqiri pellige köturulgen bolup, mana bu sewebtin hazirqidek keng-kölemdeki qalaymaqanchiliqlar yuzbergen.

Xitay da’iriliri 2009- yili iyulda yuzbergen qarshiliq korsutush herikiti we bu qarshiliq korsutush herkitning arqa körünüshi ustidin muwapiq bir tekshürüş élip bérishqa yol qoymidi. Netinjid bu weqi’e toghrisidiki nurghunlighan ehwallar - uchurlar talash- tartish yaki bilinmigen halatte yépiq turuwatidu. Xelq’ara kechürüm teshkilati igiligen guwahliq bergüchilerning bayanlirigha asaslantghanda saqchilar uyghurlarning tinchliq bilen élip barghan namayishini zorluq küchi bilen basturghandin kéyin 5- iyul künidiki zorawanliq heriketlirining yuzbérishige yol échip bergen. Qandaq bulishidin qett’iy nezer xitay da’iriliri bir sa’etning ichidila mezkur weqi’ening yuzbérish sewebini chet’ellerdiki uyghur guruppilliridin kördi yeni dunya uyghur qurultiyi we uning re’isi rabiye qadir bu weqi’eni “aldidin pilanlighan” dep bayan qildi. Yeni shinxua xewer agéntliqi bu weqi’e heqqide töwendikidek baha bergen:

Hazir uch xil küchler yeni térorizim, bölgünchilik we diniy ékstrimizim qayta heriketke ötti. Bizning desleptiki éniqlishimiz shuni körsettki bölgünchi küchler 26- iyun guangdong ölkisining jenubidiki bir oyunchuq yasash zawutida yuzbergen shijiangliq ishchilar arilashqan urushush weqi’esini bahane qilip yekshenbe künidiki qalaymaqanchiliq we döletni buzushtek weqi’eni keltürüp chiqirishqa qutratquluq qildi. Bu weqi’eni bölgünchi dunya uyghur qurultiyi we uning mes’uli rabiye qadir pilanlighan.⁹

Rabiye qadir bu eyibleshlerni ret qildi.

Shuar gha bérup u yerdiki herqaysi milletler bilen uchurushup musteqil tetqiqat élip barmay turup xelq’ara kechürüm teshkilatining, musteqil tetqiqatchilarning we mutexessislarning bu weqi’e toghrisida igiligen guwahchilarning bayanliri weyaki weqi’e toghrisida bérilgen xewerlarning rast-yalghanlighini delilleshturushke yaki qollashqa amalsiz chünki mundaq qilish bir-biridin ayrilip turuwatqan we bir-birlirige oxshimighan kechürmishlerni beshidin ötkuzgen u yerdiki (jem’iyet) kishilirining köz qarishini toluq ipade qilalmaydu. Qandaq bulishidin qett’iy nezer xelq’ara kechürüm teshkilati nurghunlighan bir-birige oxshash bolghan shikayetlerni tapshurup aldi we toplidi we bu shikayetlerge asaslantghanda bixeterlik küchliri insan heq-hoqqilirigha zorawanliq qilghan we bu qilmish toluq tekshürülüp chiqishi kérek.

Xitay da’iriliri musteqil we héchbir terepning xahishni almaydighan

tekshürgüchi xadimlarni shuar gha béríp 2009- yil iyulda yuzbergen weqi’eni tekshürüşke ruxset qilishi shert. Bu qarshilik körsitish weqi’erliri yuzbergen jaylarga bérish, weqi’e shahitliri we qolgha élinp tutup turulwatqanlar bilen körushush, we bu jeryanda bizning tekshürüş xizmitimizni uchur bilen teminlep bergenlarning aware qilinishtin saqlinishi, qorqutush we jazalashtin qoghdash toluq kapaletlike ige qilinishi qatarliqlarni öz’ichige alidu. Biz éytip ötkendek weqi’e toghrisida tekshürüş élip bérilish netijiside sheksler sotlan’ghanda choqum adil bölishi, ölüm jazasi bérilmesligi, sotning barliq jeryanliri xelq’araliq ölchemler bilen birdek bölishi kérek. Weqi’e ustidin tekshürüş élip bérish nahayiti muhim, eger shundaq bolghanda biz weqi’ening rastliqi heqqide tonushimizni mueyyenleshtureleyimiz we weqi’ede zorawanliqning qurbani bolghanlar üçün adalet élip kéleleyimiz. Bu tekshürüş netijiliri [weqi’ening mahiyiti] jem’iyetke ochuq bildurlishi kérek. Weqi’e ustidin ishenchlik tekshürüş élip bérish we paydiliq bolghan tedbirleri qollinish rayonda keng da’iride yamrighan öz-ara ishenmeslik we hoquq heqqidiki söz-chöcheklerning yoqlishigha turutke bolidu chünki bu ikki xil amil bu zorawanliq heriketlirining kélip chiqishidiki asaliq seweblerdur.

Eyni waqitta weqi’e yuzbergende birlashken döletler teshkilatining azsanliq milletler hoqqi ishlirigha mes’ul mutexesisi gay mchdougall xanim shuar gha béríp tekshurush élip bérishini telep qilghan idi. U waqitta xitay da’irliri gay mchdougall xanimning telipini ret qilghan.

Xelq’ara kechürüm teshkilati xitay hökumitini gay mchdougall xanim we bashqa birlashken döletler teshkilati insan heqliri xizmitige mes’ul mutexesislarning shuar gha béríp weqi’e ustide tekshurush élip bérish heqqidiki teleplirini kéchturmey kapaletke ige qilishqa chaqiridu.

Xitay da’irliri bu qétimqi narazilik bildürüş heriketlirige qarita shuar ning tereqqiyatining xitayning bashqa jayliridin arqida qalghanliqini shunga rayonda iqtisadni téximu tereqqiy qildurush zörür dep tekitlesh bilen jawab qayturdi we 2010- yili 5- ayda xitay merkizi hökümiti rayonni tereqqiy qildurush üçün 10 milliard yüen (1 milliard 400 million amérika dolliri) liq meblegh ajritilghan bir tereqqiyat pilanini otturigha qoydi¹⁰. Démek rayonning jem’iyet amanliqini kapaletke ige qilishni tüp meqset qilghan halda tüzülgen bu pilanini emelge ashurush üçün mezkur turning pilan’gha élinishi we ijra qilinishi jeryanlirida bu qétimqi weqi’ening biwasite tesirige uchurghan rayondiki barliq milletlarning pikir we telepliri eks etturulishi kérek. Egerde uzun yillar dawamida shekillen’gen bu narazliqlar estayidilliq bilen otturigha qoyulup muzakire qilinmighanda rayondiki weziyet téximu jiddiyliship kétishi mumkin. Bolupmu rayondiki kemsitilishke qarshi ünümlük tedbir qollunulushi - bu rayondiki milliy – étining milletlarning öz medeniyiting, iqtisadining we ijtimaiy heq-hoqqlirining xelq’araliq insan

heqliri we qanun ölchemliri اساسida kapaletke ige qilishini körsitidu. Bu tereqqiyat pilanidin rayondiki milletlarning millet kélip chiqishi, din we étiqadtiki oxshimasliqi, jins, til, siyasiy we bashqa jehettiki perqliri yaki dölet we ijtimaiy kélip chiqishi, mülük, toghulush we bashqa salahiyetliri nezerge élinmighan halda rayondiki hemme xelqler teng menpe’etke érishishi kérek.

DOKLATNING TEYYARLINISH USULLIRI

Mezkur doklat xelq’ara kechürüm teshkilatining 30 din artuq chet’ellerde yashawatqan uyghurlar bilen élip barghan guwahliq bérish söhbet xatirisi we nurghunlughan shexslarning bizge bergén guwaliqlirini toplash, resmiiy menbeler we axbarat orunlirining bergén melumatlirini kuzutush اساسida teyyarlandi. Xelq’ara kechürüm teshkilati mezkur doklatni teyyarlash jeryanida bizge guwahliq bergénlarning bixeterlikini nezerde tutup, [da’iriler] ularning kim ikenlikini bayqiwélishe üçün paydilinip ketmeslikini meqset qilip, bu kishilarning ismini we bashqa munasiwetlik uchurlarni doklatqa kirgüzmiduq. Yene kélip xelq’ara kechürüm teshkilatining xitaygha bérish bu weqi’e ustidin musteqil tekshürüp tetqiqat élip bérishige yol qoyulmighanlighi üçün doklatqa kirgüzülgen barliq söhbet xatiriliri xitay sirtida élip bérilghan. Teshkilatimizning xen xitay milliti bilen guwahliq söhbiti élip bérish imkaniyiti bolmide.

Weqi’e dawamida we weqi’e yuzbergéndin kéyin rayonda qara-qoyuq tutqun qilinish, xalighanche adem tutush we naheq sot élip bérish dawam qiliniwatqanlighi üçün hetta namayishqa yaki zorawanliq heriketlirige qatnashmighan uyghurlarningmu weqi’e yüz bérish bir yil ötkéndin kéyin yenila qorqush ichide yashishidek bir weziyet shekillen’gen.

Weqi’e yuzbergéndin kéyin chet’ellerge qéchip chiqqan uyghurlar weqi’e toghrisida bizge guwahliq bérish, bu weqi’eni oylighanda ularning hazirmu qorqush we endishide ikenlikini bildürüshti. Nurghun uyghurlar uyghurlar arisida tonulghan shexslarning da’iriler teripidin “dölet mexpiyetlikini ashkarilash” yaki “dölet bixeterlikige xewp yetküzüshe” jinayetliri bilen qolgha élinip kéliwatqanlighidin xewrdar. ular [bizge guwahliq bergüchiler] özlirining her waqit xalighanche tutqun qilinishi, da’iriler teripidin yoqap kétishke mejbur qilinishi yaki ten jazasi bérilishi weyaki bashqa xildiki xorlinish, jazalash xewiplirige uchuraydighanlighidin xewrdar. Uyghurlar yene 2009- yili 5- iyul weqi’esi basturulghandin kéyin da’irilerin weqi’ege guwahliq bergüchilerge mukapat bérimiz dégen wedisidimu turmaydighanlighidinmu ensireydu.¹¹

UYGHUR MILLITI TOGHRISIDA MELUMATLAR

Uyghurlar türkiy tilida sözlishidighan, islam dinining sün'iy mez'hipige tewe bolghan, ottura asiyaning merkezide yashaydighan uzun tarixqa ige bir milletdur. Uyghurlar xitayda bolsa xitayning gherbiy-shimaliy rayonda merkezlishop yashaydighan bolup, bu zémin tarixtin buyan riqabetler ichidiki impériyiler, urush qomandilliri we étnik milletler otturisida zémin igidarchiliqi talishop kélin'gen bir rayon bolup, 1949- yilgha kelgende xitay xelq jumhuriyitige qoshuwélin'ghan.¹²

1955- yili xitay xelq jumhuriyiti rayonda uyghurlarning köp sanliqni igileydighanliqini étirap qilip, shijang uyghur aptonom rayonini (shuar) qurup chiqqan idi. Démek bu rayon xitay asasiy qanunigha asalan'ghanda yerlik xelqning rayonda aptonomiyilik imtiyazgha yaki özni-özi idare qilish hökümitige ige ikenlikini bildurudu.

Mao dewridin kényinki 1980- yillarda erkin qoyuwétish [librallashturush] siyasetliri yürgüzülgen bolup, puqralarning téximu birqeder kéngytilgen erkinlikliri yeni diniy étiqad we pikir qilish erkinlikidin behrima bolushigha yol qoyulghan bolup, we bu heq-hoqoqlarning qanun arqiliq pütün xitay teweside qoghdulinishi teshebbus qilin'ghan. Bu heriket shuar nimu öz ichige alghan. Meyli qandaqla bolmisun weziyet 1990- yillirining otturilirigha kelgende da'iriler rayonda bashqurushni kücheytip, “uch xil küchler” yeni “térorizim, bölgünchi, diniy ékstrimizim” gha qarshi turush namidiki basturush herikitini qozghap, uyghurlarning erkinlikige we insan heq-hoquqlirigha cheklimler qoydi. Xitay da'iriliri uyghurlarning öz aldigha élip barghan medeniy, diniy we naraziliqini ipadilesh pa'aliyetlirining hemmisini atalmish “uch xil küchler” ge baghlap zerbe bérishini bashlighandin buyan, nurghunlighan uyghurlar özlirining erkin pikir qilish, yighilip jem'iyetlerge oyushush, diniy étiqad erkinliki we öz milliy medeniyitini tereqqiy qildurush qatarliq heq- hoquqlirini ishletkenliki üçhün xalighanche tutqun qilindi we türmilerge qamaldi.

Shuar diki uyghurlarning weziyiti 2001- yili 11- séntebir amérika hujumgha uchurghandin kényin, xitay da'iriliri uyghurlarning naraziliq heriketlirini xelq'araliq térorizmgha qarshi turush ramkisi ichige kirgüzgendin buyan téximu nacharlashti. 2008- yili xitay chégra qoghdash eskerliri shikayet qilin'ghan uyghur bölgünchi guruppilarning hujumigha uchrup 17 neper eskiri ölturulgen'ge oxshash rayonda yuzbergen bir yorush zorawanliq weqi'eliridin kényin da'iriler shuar da uyghur xelqige qarta qattiq basturush élip bardı. Shu yili 1300 dek adem térorizim, bölgünchi, diniy ékstrimizim we bashqa dölet bixeterlik jinayetliri bilen qolgha élin'ghan.¹³ Xitay kommunistik partiyisining shuar diki katipi [sékrétari] wang léchuen uyghur bölgünchilirige qarshi küresh “hayat-mamat” girdawida tirkishiwatqanlighini

élan qildi.¹⁴

jinayetliri bilen qolgha elin'ghan. Xitay Kommunistik Partiyesining ShUAR diki katipi [sekritari] Wang Lequan Uyghur bolgunchillirige qarshi kuresh “hayat-mamatliq” girdawida tirkishiwatqanlighini elan qildi.

Xelq'ara kechürüm teshkilati döletlarning xelq'araliq insan heqliri qanuni boyiche öz puqralirini zorawanliq jinayi heriketlerdin qoghdash mejburiyetlirining barliqini mu'eyyenleshturudu emma bundaq qoghdash heriketlirini élip barghanda choqum insan heqliri belgilimillirining prinsiplirigha ri'aye qilghan halda ijra qilinishi kérek. Herqandaq bir jama'et guruppisida (millette) yuzbergen zorawanliq heriketliri yaki ayrim bir qisim shexslarning élip barghan zorawanliq heriketlirini bahane qilib pütün bir jem'iyet (millet) ning insan heq-hoqqlirini chekleshtin saqlinishi kérek.

UYGHURLARGHA YURGUZULIWATQAN KEMSITILISH

Kemsitish xaraktéridiki dölet siyasitining ijra qilinishi yeni xitay tilini mekteplerde birdin bir oqutushta qollunidighan yekke til qilib beligileshtek til siyasiti, uyghurlarning erkin diniy pa'aliyetler bilen shughullinish erkinlikining cheklinishi we ishqa orunlishishta irqiy kemsitilishke uchrash qatarliq amillar shuar da narazilik we milliy ziddiyetlerni keskinleshtürüwatqan seweblerdur.

Xelq'ara kechürüm teshkilati uyghurlar bilen élip barghan söhbetlerde uyghurlar gerche yuqiri ma'arip sewiyisige ige bolsimu yaki mexsus kesiplerde terbiyilinip oqush püttürgen bolsimu ularning biwasite kemsitilishke uchrishi sewebidin xizmet tépishining nahayiti qiyin bolup ketkenliki heqqide ispat berdi. Ishqa orunlashqan uyghurlarning éytishiche gerche uyghurlar xen xitay millitidin bolghan xizmetdashliri bilen oxshash bir xizmetni qilsimu emma uyghurlargha az ish heqqi bérilidiken. Yene bir qisim uyghurlarning bizge bildürüshiche uyghurlarning xizmet waqitlirida uyghurche sözlishige ruxset qilinmaydiken hetta uyghurlarning ish munasiwiti bilen öz-ara uyghur tilida geplishishimu cheklen'gen. Rayonluq hökümetning bashliqi nurbekri 2009- yili uyghur mektepliride xitay tilida ders utush heqqide toxtilip xitay metbu'atlarigha sözligen sözide mundaq dégen: “qoshna döletlediki térrorchilar jem'iyitimizning asasiy éqimidin ayrilip qalghan, ular xitayche sözliyelmeydighan uyghurlarni [özlirining qobul qilish] nishani qilidu.”¹⁵

Amérika kéngesh palatasi kométitti xitay ishliri xizmet bölümi xitay hökümitining hökümet tor betliride ishqa qobul qilish élanlirini yéqindin kuzutup kelgen bolup, élanlar iche hökümetning puqralarning ishqa orunlishishida biwasite kemsitish yurguzshke qatnashqanliqini bayqighan.

Bularning ichide hökümet xizmetliri üçhün bosh xizmet orunliri xen xitay millitini qobul qilish üçhün igilep turush, dölet igilikidiki karxanilar we xususiy karxanilarning adem ishlitishte kemsitish we hökümetning bashqa xususiy sahalirdiki kemsitilishning ünümlük aldini élish tedbirlirini qollanmasliq qatarliqlardur.¹⁶

2009- yilidiki naraziliq herikiti yuzbérishtin burun, shuar da hökümetning kemsitish siyasiti yurguzgenligi tüpeylidin keng da’iridiki toqunushlar yuzbergen idi. Bu 1990- we 1997- yilliri yuzbergen weqi’elerni öz ichige alidu. Xitay hökūmiti bu we qi’elernimu “eksil inqilawiy heriket” yaki “bölgünchilik” meqsitidiki naraziliq heriketliri dégendek qalpaqlarni keyguzup, bu heriketlerge qatnashqanlarni qattiq qolluq bilen basturghan idi.¹⁷

1990- yili barin yézisidiki yuzligen uyghur déhqanliri yéziliq hökümet binasi aldigha yighilip naraziliq bildürgende, hökümet küchliri naraziliq bildürgüchilerni tarqitiwétish üçhün kelgen we netijide zorawanliq sheklidiki toqunushlar yuzbergen. Bu weqi’e toghrisida resmiy bolmighan menbi’elerning bildürüshiche, yézidiki déhqanlar hökümetning bir meschitini diniy bayram bolushtin burun taqighanliqigha naraziliq bildurgen.

Xitay da’iriliri bu weqi’eni “eksil inqilawiy heriket” dep teriplep, “hökümetke ochuq qarshiliq bildürüsh” dep baha bergen. Eyni waqitta xitay hökümet terepning bildürüshiche bu qétimqi toqunushta jem’iy 22 adem ölgen bolup, buning ichidin 7 nepiri bixeterlik küchlirining ademliri iken. Resmiy bolmighan menbelerning éytishiche bu qétimqi toqunushta 50 neper naraziliq bildürgüchiler ölturulgen bolup, bu ölturulgenlerning ichide bezi öz jénini qoghdash üçhün qachqanlarmu bixeterlik küchliri [saqchilar] teripidin étip ölturulgen gerche ular héch bir kishige jiddiy zorawanliq tehditini shekillendürmigen bolsimu.

Xitay da’iriliri bu weqi’ege inkas qayturup, shuar ichide 6000 din artuq kishini qolgha aldi we rayonluq da’iriler diniy pa’aliyetlerni qattiq chekleh üçhün belgilimiler tüzüp chiqti we hökümet ijazet bergen sorun (jaylar) din bashqa yerlerde diniy terbiye élip bérishini cheklidi.

1997- yili féwralda uyghurlar ghuljida narzliq namayishi élip barghanda bixeterlik küchliri [saqchilar] namayishchilargha qartip oq étip on nechche kishining ölushi we yaridar bolushini keltürüp chiqardi. Bu deslepte tinchliq bilen bashlan’ghan namayish bir qanche kün dawam qilghan qalaymaqanchiliqqa özgurup birqanche kishi öldi we yaridar boldi. Weqi’ege guwahliq bergüchilerning éytishiche tinchliq namayishining qalaymaqanchiliqqa özgurup kétishige bixeterlik küchlirining namayishni basturush üçhün qebih wastilarni ishlitip qutratquluq qighanlighi asasliq

seweb bolghan.

1997- yili yuzbergen namayish bolsa asasiqliq da'irilerning ötkenki bir qanche yillardin buyan ghuljning etrapidiki jaylarda uyghurlarning en'eniwy medeniyiti we diniy pa'aliyetlirini basturulghan we bu kündin kün'ge küchiyiwatqan basturush siyositige narziliq bildürüş meqsitide namayish orunlashturulghan. Gerche xitay da'iriliri bu namayish we qalaymaqqanchiliqlarni "térrorist" lar orunlashturghan dep kéliwatqan bolsimu emma bu teshebbusini quwetligidek héchbir ispat körsitelmedi.

Xalighanche uyghurlarni tutqun qilish yeni yerlik jama'et we diniy rehberlerni tutush sewebidin ötkenki bir qanche aydin buyan jaylarda jiddylik we naraziliqlar téximu kücheydi. Belkim bu tutqun qilinighanlar türmide ten jazasigha we bashqa xorlinsh jazalirigha uchrighan bölishi mumkin.

2010- yili 5- ayda xitay re'isi hu jintao gerche shuar ning iqtisadi nahayiti tiz tereqqiy qiliwatqan bolsimu biraq xitayning bashqa rayonlirigha sélishiturghanda yenila arqida ikenlikini étirap qilip, shuar üçün yéngi tereqqiyat pilanini otturigha qoydi. Uning déyishiche shuar da kishi bérishqa toghra kélidighan krim (gdp) 2015- yiligha barghanda xitaydiki bashqa ölkilerning normal sewiyisi bilen tenglishidighanlighini we ahalillerning desleptiki qedemde zörür bolghan jama'et mulazimetliridin paydilinish imkaniyetliri barliqqa kélip, xitayning gherbiy-shimalidiki bashqa rayonlarning sewiyisi bilen tenglishidighanlighini, shuar ning 2020- yiligha barghanda "birqeder ronaq tapqan jem'iyet" ke aylinishi mumkinlikini, yene kélip kéyinki 5 yil ichide shuar ning asasiy quruluşida közge körunerlik netijiler yaritilip, milletler ittitaq bolghan, muqim jem'iyet berpa qilish lazimliyini otturigha qoydi.¹⁸

Bu qétimqi iqtisadni tereqqiy qildurushni milletlerning ittitaq, jem'iyetning muqim bulishi bilen zich baghligghan démek bu planmu aldinqi nöwet élip barghan gheripni échish planining perdisi arqisida dawam qildurlishi éniq. Xitay da'irilirining élip bérilwatqan bu iqtisadni tiz tereqqiy qildurush pilani tenqitlinip kéliwatqan bolup, uyghur we bashqa azsanliq milletlerning teng barawer menpe'etke érishelmeydighanlighini eksiche özlirini téximu chette qaldurulidighanlighi otturigha qoyulghan.¹⁹

KEMSITILISH: XELQ'ARALIQ ÖLICHEMLER

Étining millet kélip chiqishi yaki dölet kélip chiqishi seweblik uchraydighan kemsitilishtin xali bolush isan heqliri oqumining eng négizidur we bu nuqta birleshken döletler teshkilatining nizamnamlirida éniq bayan qilinip, “irqiy, jinsiy, til we diniy étiqad jehetlerdiki periqlerge qarimastin her bir shexsning insan heqliri we niégizlik erkinlik hoquqliri hömet qilinishi” kérekliki qayta-qayta tekitlen’gen. Bu prinsiplar bir katigoriyedini yene bir katigoriyegiche, barliq insan heqliri ehdimamisini öz ichige alghan halda tekrar-tekrar tekitlen’gen bolup, xitaymu bu ehdimamige qatnashqan döletdur. Bolupmu xelq’araliq barliq irqiy kemsitilishni yoqitish ehdimamisining²⁰ [ICERD] 2 (a) –maddisigha xitay döleti imza qoyghan bolup, mezmuni töwendikidek bayan qilin’ghan:

Mezkur ehdimamige qatnashqan her qandaq bir dölet dölitidiki ademlerge we bir türküm ademler guruppisigha yaki birer jem’iyetke qarita irqiy kemsitmesliki we irqiy kemsitish élip barmasligi kérek we bu prinsiplargha yerlik da’iriler, jem’iyetler, yerliktin dölet derijisige hemme orunlar birdek boysonushi shert.

Emma xitay döleti shuar diki uyghurlargha bolghan mu’amilide, mezkur nizamnaming irqiy kemsitmesliktin ibaret bu bash prinsipigha we xelq’araliq barliq irqiy kemsitilishni yoqututish ehdimamisining eyne prinsiplirigha we bashqa türlük insan heqliri ehdimamillirigha ri’aye qilmidi.

2005- yili 5- ayda Birlashken Doletler Teshkilatining Iqtisad - Ijtimayi we Medeniyet Hoquqliri Kometitti

2005- yili 5- ayda birlashken döletler teshkilatining iqtisadiy - ijtimai’iy we medeniyet hoquqliri kométittining [CESCR] xitaydiki azsanliq milletlarning irqiy kemsitilishke uchirawatqanlighidin bolupu ishqa orunlishish, saghlamlıq, ma’arip, medeniyet we muwapiq bolmighan töwen turmush sewiyiside yashash ehwali qatarliq mesililerni alahide tekitlep, bu mesililerde özlirining endishe qiliwatqanliqini otturigha qoydi. Iqtisadiy - ijtimai’iy we medeniyet hoquqliri kométittining yene uyghurlarning diniy étiqad erkinlikidin behrimen bolush we mekteplerde xitay tilida ders utush yolgha qoyulghandin kéyin azsanliq milletler oqughchillirining xitay tilda derslerni chushinshi üçün qandaq yardemlerni bériwatqanligi toghrisida ensirewatqanlighini otturigha qoydi.²¹ 2009- yili 9- ayda birlashken döletler teshkilatining barliq irqiy kemsitilishni yoqitish kométitti [CERD] mu yene xitayda azsanliq milletlarning bolupmu uyghurlarning kemsitilishke uchirawatqanlighidin endishe qiliwatqanliqi otturigha qoyuldi.²²

2009- YILI IYULDA YUZBERGEN NARAZLIQ HERKETLIRI – TĒNICHLIQ BILEN BASHLAN’GHAN NAMAYISHTIN ZORLUQ KUCH ISHLITILGEN QALAYMAQQANCHILIQQICHE

“Namayishqa qatnashqanlarning hemmisi dĕgüdek yashlar.
Ademlarning keypiyati bek jiddiy, ular naheqchilik sewebidin
yurki derdke tolghanlar.”

E, a 40-yash. Ürümchidiki bir bashlanghuch mektep oqutquchisi.²³

2009- yili iyulda yuzbergen naraziliq heriketliridin kĕyin xelq’ara kechürüm teshkilati shahitlar bilen ĕlip barghan guwahliq bĕrish söhbet xatirilirige we uningdin bashqa teshkilatimiz igiligen xitay we chet’el axbarat orunlirining teminligen ispatlirigha asasen weqi’eni töwendikidek bayan qilip ötimiz. Da’irilerning weqi’e yuzbergendin kĕyin weqi’e toghrisida ĕqip yürgen uchurlarning sirtqa ĕqishini qattiq kontrol qilip kĕliwatqanlighi sewebidin 5-iyul weqi’esi heqqide nurghunlighan ehwallar yenila namelum halette turmaqta.

WEQI’ENING YUZBĒRISH SEWEBI: SHAOGUAN WEQI’ESI

2009- yili 26- iyun ürümchidin 3000km yiraqqa jaylashqan xitayning jĕnubiy ölkisi guangdongning shawguen shuri oyunchuq zawutidiki uyghur ishchilar bilen xen xitay ishchilliri arisida qattiq toqunush weqi’esi yuzberdi. Urushushning deslepki sewebi bolsa 6 uyghur er ikki xitay aylagha basqunchiliq qilghan dep shikayet qilishitin bashlan’ghan.²⁴ 2009- yili 28-iyul dai’iriler basqunchuluq heqqide saxta xewer tarqatqan shuri oyunchuq zautining ishtin toxtatqan ishchisini qolgha alghanliqini ĕlan qildi.²⁵

Hökümet terepning resmij xewerliride ĕytishiche weqi’ede 2 adem ölgen bolup ularning ikkilisi uyghurlar iken. Toqunushta 118 din artuq adem zeximlen’gen we birqismi ĕghir zeximlen’gen. Bu weqi’e toghrisida

da'irilarning rasmiy bildürgen ölgen ademler sani heqqide chet'eldiki uyghur teshkilatliri xen xitay ishchilar teripidin élip bérilghan bu hujumda nurghunlighan uyghur ishchilarning ölgenliki heqqide munazire qilidu.²⁶ Bu weqi'ede ölgenler sanining xéli köp ikenlikini bashqa menbelermu ispatlaydu yeni weqi'e yuzbériwatqanda élin'ghan bir sin filimi [wideo] we shungidek en'gliye muhapizetchiler [guardian] gézitining bir musteqil muxbiri yerlik bir xen xitay bilen élip barghan söhbet xatirisi élan qilin'ghan. Bu xen xitayning muxbirgha özi yalghuz 7 uyghurni urup ölturulgenligini éytqan.²⁷

Shawguen weqi'esi heqqide xitayda keng dai'iride ochuq xewerler bérilgen bolup, bir heweskar sin filimi alghuchi bu weqi'eni filimge élip torbetlerde keng tarqatqan we bu heqte munaziriler élip barghan. Köpligen uyghur torbetliri bolsa saqchilarning ehwalni bilip turupmu uyghur ishchilarni zorawanliq hujumlardin qoghdimasliqtek bu herikiti asaliq témigha aylan'ghan bolup, yene da'irilarning weqi'ede ölgenler sani heqqide bergen xewerlirige ishenmeydighanlighini we hökümetning bilip turupmu uyghurlarni ölturushte mes'uliyiti barlarni jazalimighanlighini tenqid qilghan. Nurghunlighan uyghurlar bolsa bu ish kemsitilish we nahaeqchiliqning bir misali dep qarighan. buxildiki köz qarashlar xelq'ara kechürüm teshkilatining 5- iyul naraziliq herikitige qatnashanlar bilen élip barghan söhbetlirdimu öz inkasini tapti.

Téximu gewdilik yéri shuki, shawguen weqi'esige, iyul we séntebirde yuzbergen ürümchi weqi'esige qatnashqan xen xitaylar bilen muxbirlar élip barghan nurghunlighan söhbet xatiriliride körsutilishiche, söhbet bergenlarning hemmisining oxshashla hökümetke ishenmeydighanlighini we bu weqi'elerdin nahayiti jiddiyleshkeligini bildürüp, hökümet bu weqi'ege waqtida inkas qayturmighan we puqralarning bixeterlikini qoghdimighan dep jawab bergen.²⁸

2009- yili iyul shuar da yuzbergen weqi'edin kéyin, xitay da'iriliri shawguen weqi'esige chétishliq bolghan 15 ademni qolgha alghanliqini élan qildi we bularning ichidin 2 ademge torbetlerde söz-chöchek tarqatqan dégen shikayet bilen, qalghan 13 ademning ichidin 3 nepiri uyghurlar bolup, ularni weqi'ede urushushqa qatnashqanliqi üçün qolgha alghan.²⁹ 2009- yili öktebirde bir xen xitay adem ölturush jinayiti bilen ölüm jazasigha, yene biri meqsetsiz adem ölturush jinayiti bilen menggülük qamaq jazasigha we yene 9 kishige bashqa türlük qamaq jazaliri bérilgen.³⁰

Bu shawguen weqi'esi yuzbergen waqitta shuri oyunchuq zawutida 18, 000 ishchi ishleydighan bolup, bularning 800 nepiri uyghurlar idi.³¹ uyghur ishchlarning guangdong ölkisige kélip ishlishi bolsa xitay hökümiti teripidin shuar diki namratchiliq ehwalini yaxshilash dégen programma اساسida ewetilgen bolup, nurghunlighan uyghurlar hökümetning teshebuskarlighi

bilen élip bériliwatqan bu programmini tenqid qilip, ishchilarning ish jeryanida kemsitilishke we xorlinishqa uchuraydighanlighini bildürgen idi.³²

XELQ MEYDANIDA: “HEMME KISHILER HOQQQTA BARAWER BOLSUN”

5-iyul chüshtin kéyin sa’et 3.30 etrapida uyghur namayishchilar shuar diki ürümchining merkizige jaylashqan xelq meydan’gha yighildi.³³ namayish qilish toghrisidiki uqturush weqi’e yuzbérishning aldinqi künliri salkin, diyarim we uyghurbiz (uyghur online depmu atilidu) qatarliq uyghur torbetliride élan qilinip, namayishni sa’et chüshtin kéyin 5 de bashlash békitilgen. Yene yuqiriqi torbetlerdin bashqa namayish qilish toghrisidiki uxturushlar qq³⁴ we sms [téléfon arqiliq uchur tarqitish] yolliri bilenmu tarqitilghan. Toluq ottura we aliy mektep oqughuchilirining bu namayishqa aktipliq bilen qatnashidighanlighi xewer qilin’ghan. Xitay hökümitining shawguendiki uyghurlarning ölturulush weqi’esini bilip turupmu tedbir qollanmasliq meydani bu qétimqi naraziliq heriketliri yuzbérishning tüp sewebi bolghan. Yene nurghunlighan uyghurlarning bizge bergen guwahliq bayanlirida bildürüshiche keng da’iride uyghurlargha qarta élip bériliwatqan basturush, jazalash, kemsitish qatarliq naheqchiliklerni omumiyuzlik tonup yetken uyghurlarning bu naraziliq bildürüsh herikitini élip bérishigha turutke bolghan.

Namayish jeryanida bir qisim namayishchilar xitay dölet bayriqini kötürgen bolup, bir namayishqa qatnashquchi mundaq dégen “chünki biz xitay puqrasi, biz xitayning bashqurushida yashaymiz we shunga biz hökümetning bizning teleplirimizni anglishini telep qilimiz.”³⁵

Nurghunlighan namayishchilar shawguen weqi’esige inkas qayturush üçün toplan’ghan bolup, namayishqa qatnashqan 27 yashliq bir ijtimai’iy ishlar xizmetchisi mundaq didi:³⁶

“Biz shawguen uyghur ishchilarning ölturulgenligige qarita öz narazlighimizni hökümetke bildürüsh üçün bu namayishni qilmaqchi. Qatillar choqum jazalinishi kérek. Biz hökümetke[bu weqi’ege tutqan meydanigha namayish qilish arqiliq] tesir körsiteleymiz dep oyluduq. Biz xitay kommunist partiyisining shuar diki xizmet binasi aldigha yighilduq biraq [hökümet tereptin] birersimu bizning gépimizni anglighili kelmidi. [...] biz bu namayishning tinchliq sheklide élip bérilishini arzu qilattuq.”

Yene bir namayishqa qatnashquchi, 30 yash, ishsiz qalghan sehiye xizmetchisi tekitlep hökümetning eng bolmighanda shawguen weqi’esi yuzbergenligi heqqide ochuq-ashkara inkas qayturushi kéreklikini emma undaq qilmighanliqi üçün bu ish hökümetning uyghurlargha qarta resmiy yürgüzgen kemsitishi dep chüshen’genlik seweb bolghanliqini bayan qilip

mundaq didi:³⁷

“Egerde xitay [hökümiti] shawguen weqi’esige qarta tedbir qollan’ghan bolsa, bizning namayish qilishimizningmu zörüriyiti yoqti. Biraq 6- iyulgha kelgende andin nurbekri [shuar ning hükümet bashliqi] bizge hükümetning [shawguen weqi’esini bir terep qilish üçün] néme ishlarni qiliwatqanliqi heqqide bizni xewerlendürdi. Bu xewer elwette baldurraq kélishi kérek idi.”

“Kemsitilish [narazilik bildürüş bolushtinmu] burunmu bu yered bar idi. Biz ma’arip terbiyisi alduq biraq ular bérip xitayning bashqa jayliridin xen xitaylarni bu yerge élip keldi we ishni ulargha berdi. Gerche uyghurlar aliy melumatlarga ige bolsimu ishqa orunlishalmaydu. Bu yerde manga oxshash [uyghur] ishsizlar bek köp.”

Namayish chüshtin kiyin sa’et 5 -6 ariliqida bashlinip, [kishiler] meydandin ayrilishqa bashlighan. Bizge guwahliq bergüchilerning éytishiche saqchilar adem tutushni bashlighanliqi sewebidin namayish qilish üçün kelge kishiler meydandin tarqilip ketken. hükümetning resmий menbeliridmu xelq meydanda narazilik bildürgüchilerni qolgha alghanliqi éytilghan.³⁸

Namayishchilar xelq meydanidin ayrilip ketkenden kéyin, ularning sani köpiyip, hemmisidigudek ürümchi shehirining jenubiy bölüki jenubiy qowuq [nanmen] terepke yötkelgen. Guwahliq bergüchilerning tewsirlishiche 1000 din artuq namayish qilghuchilar jenubiy qowuq [nanmen] bilen senshixang ariliqida saqchilar teripidin tosuwétligen yol tosaqlirigha duch kelgen. Ularning yene bizge bildürüşiche deslipide yollar 40-50 saqchilar teripidin tosup élin’ghan bolsa biz azdin kéyinla nahayiti köp sandiki bexeterlik küchliri yitip kelgen. Umumiy jehettin alghanda guwahliq bergüchilerning teswirlep bérishiche ular her xil turdiki saqchi we bixeterlik küchlirini yeni qoralliq qisim eskerliri we qalaymaqanchiliqni basturush saqchillirini körgen.³⁹

YOL TOSAQLIRIDA: UYGHURLAR “ADALET, ADALET” DEP TOWLIDI

Bizge guwahliq bergen bir qisim kishilerning éytishiche yol tosaqlirida saqchilar namayishchilarning tarqilip kétishini éytqan. qandaqla bulishidin köre saqchilarning bu körsetmisini peqet namayichilar topining aldida turghanlar anglighan bolup, ular aldigha ilgilimey toxtighan emma arqida turghanlar anglimay dawamliq aldigha qarap mangghan.

Guwahliq bergüchilerning bayanliri: deslepte saqchilar namayishchilarni agahlandurup asman’gha qartip oq atti we arqidinla namayishchilar topigha yash aqquzush bombilliri tashlidi. Namayishchilar dawamliq aldigha qarap igirlidi, saqchilar namayishchilarni urushqa bashlidi biraq ular tash étip

saqchilargha qarshilik k rsetti. Bir namayishqa qatnashquchi mundaq deydu:

“Bixeterlik küchliri s pimizning aldida turup bizni tosop turdi we bu peqet birqanche minutla dawam qildi. Biz tinchliq bilen narazilik bildurwatattiq emma ular bizning bu tinchliq bilen  lip b riwatqan namayishimizni buzuwetti. Ular qorallirini bizge tenglidi, biz bu ehwaldin nahayiti jiddyleshtuq. Ular qalqan we kaltekler bilen ademlerni - balilarni, ayallarni, moysipitlarni urushqa we qolgha  lishqa bashlidi. Ular yash aqquzush gazliri shletti.”⁴⁰

Xelq’ara kechürüm teshkilati söhbet  lip barghan barliq guwahliq bergüchilerning  ytishiche ularning hemmisi d g dek yol tosiqida oq awazini anglighan. Yene bezi guwahliq berg chiler saqchilarning namayishchilar topidiki ayrim shexslerge qartip oq atqanliqini k rgen. guwahchilar peqet saqchilar oq atqandin k yinla weziyetning “qalaymaqan” bolup ketkenlikini teswirlep berdi. Birqanchilighan guwahliq bergüchilerning xelq’ara kechürüm teshkilatigha  ytishiche bixeterlik küchliri narazilik bildurgichilerge qartip rast oq atqan. D, 29 yashliq  r mchilik bir guwahliq bergüchi mundaq didi:⁴¹

“Biz xelq meydanidin ayrilip jenubiy qowuq [nanmen] terepke qarap yorush qilduq. 40 yaki 50 yashlardiki bir ayal xitay yashlirining nurghun yaxshi pursetlerge ige boluwatqanliqini emma bizning undaq pursetlerdin mehrum q liniwatqanlighimizdek teng hoqoqsizliq we kemsitilish ehwalliri heqqide s zlidi. Andin k yin 20 dek herbiy aptomobillar yitip keldi. Bixeterlik küchliri aptomat k turwalghan bolup, namayishchilarni ittirishqa bashlidi. U ayal ularning aldigha qarap mangdi. Bir saqchi uni atti. Bu ayal neq meydanda öldi. Bu bekmu qorqunchluq. Men bek qorqup kettim.

Hemme yerni qalaymaqanchiliq qaplap ketken bolup, bir türküm uyghur yashliri top bolup eskerlerning aldigha yorush qilip “n mishqa?” dep towlighan. Bixeterlik k chlirimu uyghur yashlirigha qarshi ilgirilep ularni qolgha  lishqa bashlighan. Bu del parakendichilik ewjige chiqqan, bixeterlik küchliri ademlerni tutqun qilghan, yash aqquzush gazi ishletken, ademler her terepke qachqan minutlar idi.”

Yene bir 28 yashliq sayahetchiler y tekchisi bixeterlik küchlirining narazilik bildurgichilerge qartip oq atqanliqini töwendikidek teswirlep berdi:⁴²

“Men saqchilarning h chqandaq bir buyruqlirini anglimidim. Men peqet ularning yash aqquzush gazi  tiwatqanlighini kördüm. Men 60 yashlardiki bir moysipit ademning saqchilargha qarap aldigha mangghinini kördüm belkim u özini qurban qilishni xalighandu. Eskerler uning putigha qartip oq

atti we bu adem yéqildi. Kéyin biz qéchishqa bashliduq.”

Yene bir qanche guwahliq bergüchilerning éytishiche bixeterlik küchliri muwapiq bolmighan küch ishletken. 26 yashliq bir terjiman, er, u waqitta ürümchide ziyarete boluwatqan bolup, u özining qandaq mu’amilige uchurghanliqini towedikidek bayan qildi:⁴³

“Men oq awazini anglidim emma biz sepning aldida turmighinimiz üçün héch nersini körelmidim. Biz namayishchilar sepining aldida turghanlarning saqchilar teripidin ürulup, tutup kétiliwatqanlighini angliduq. Sepning arqidikiler aldigha qarap ilgirilidi we bizmu ulargha egeshtuq. Ikki saqchi méni tutuwélip urushqa bashlidi. Ular kaltek bilen mining burnumgha urdi. Ular mining qollirimni arqigha qayridi we saqchi kaltikini mining qollirim bilen dümbemning arisigha, qoltuqumgha qoydi. Üchinchi bir saqchi kélip mining qorsqimgha tepti. tötinchisi kélip minng arqamdin tepti, bedinimning tengpunglighini yoqattim we esli manga oq tégip yéqilip chüshtüm dep oylaptikenmen emma saqchilar méni uruptu, burnumdin qan ketti. Aghzimmu qan’gha toulup ketti. Mining kiyilirimning hemmisi qan bilen boyilip ketti. [...]. Men omurumde mundaq xorlunup baqmighan, bu ish men üçün heqiqetenmu bir qorqunchluq sawaq boldi.”

P, 58 yash, pénsiyige chiqqan kishi.⁴⁴ U gerche namayishqa biwasite qatnashmighan bolsimu emma qéchip mangghan narazilik körsetkuchilerni bixeterlik küchlirining uruwatqanlighini körgenliki heqqide töwendikidek bayan qilidu:

“Men öyumning derizilliridin sirtqa qarap turattim. U chagh kech sa’et 7 bolghan. Bir qanche ademlarning kochida qéchip yugurewatqanlighini, saqchilarning arqisidin qoghlawatqanlighini kördüm. Saqchilar qéchiwatqanlardin birsini tutuwélip, uning putigha urghanliqi üçün u yéqilip chüshti. Arqidinla saqchilar uni tutup, herbiy aptomobilgha tashlidi.”

Bizge guwahliq bergen nurghunlighan kishngilerning bildürüshiche, ular namayishini dawam qilip mushu pellige yetkende namayishitin qéchip kétip özlirini öyliride, qoshnillirining yaki dostliriningkide hetta bezilliri bérey aylarghiche yoshurunup turghan.

ZORAWANLIQ HERKETLIRINING PARTILISHI

Shu küni axshimida ürümchining jenubiy böleklirini اساس qilghan zorawanliq heriketliri partlap chiqti. Taki hazirghiche néme seweblerdin bu weqi’ening weziyiti keskinliship zorawanliq heriketliri partlap chiqqanliqi we bu zorawanliqning kölimining qaysi derijide ikenliki éniqsiz halette turmaqta. Xelq’ara kechürüm teshkilati toplighan mezkur weqi’ege guwahliq bergen

shahitlarning ispatliq bayanliri shuni körsitidiki saqchilarning mejburi küch ishliitip namayishni basturushqa orunishi we san jehettin tizdin köpeygen nurghunlighan saqchi we bixeterlik küchlirining kochilarda uyghurlarning aldini tosushi qutratquluq qilish rolni oynap [bezi qarshiliq körsetkuchilerning] zorawanliq bilen inkas qayturushigha turutke bolghan. Guwahchilarning teswirlisiche bu yerde bir nerse éniqki shu küni kech sa’et 8 din bashlap zorawaliq heriketliri körulushke bashlighan. Saqchi we bixeterlik küchlirimu özlirining küchini ishliitishni kücheytken. Ürümchining uyghurlar merkezlik yashaydighan bezi mehelligilerning asasliq yol kocha chiraqliri öchürwétilgen we guwahliq bergüchilerning körgenliri bolsa étiliwatqan oqlarning wal-wul qilip chaqnashliri bolghan we angliniwatqan oq awazliri taki 6- iyul sehergiche dawam qilghan.

M, 22 yash, er, ishsiz, aliy mektep püttürgen. U öyining aldida bir guruppa zorawanliq heriketliri élip bériwatqan uyghurlar bilen rast oq atqan bixeterlik küchliri otturisida yuzbergen ishlarni körgeligin éytp:⁴⁵

“Mehelligide hemme kishiler sirtqa yighilghan idi. Hemme kishiler a’ile ezalirining öyge qaytip kélisishini kütüwatatti. Öylirige qaytip kelgen uyghurlar bizge bashqa jaylarda néme ish boluwatqanliqini éytti. Kech sa’et 8 ler etrapida bir guruppa uyghurlar mashinilarni urup-chéqip we bashqa mülüklerni buzup bizning öyning yénidin jenub terepke qarap ötüp ketti. 30 minuttin kéyin yene bir guruppa uyghurlar keldi. Ular yugurep qéchiwatqan bolup, bixeterlik küchliri ularning keynidin qoghlawatatti. Uyghurlar qéchiwatqanda bixeterlik küchliri ularning arqidin oq atti. Perizimche 3 uyghur shu yerdila öldi. Saqchilar qéchiwatqanlarning arqisidin yene oq atti. Belkim 7 kishi oq bilen yarilandi we ularni yéqin étiraptiki doxturxanilargha élip ketti. Bu yerde yene 20 ge yéqin kishiler yaridar bolghan bolup, ularning hemmisini aptomobillargha basti we bixeterlik küchliri miltiqlirini bizge qaritip turup buyruq qilip ulargha qarimaslighimizni, öyimizge kirip kétishimizni éytti.”

D, 40 yash, er, axbarat xizmetchisi. U özining öyide turup körgenlirini yeni bixeterlik küchlirining kéchide qandaq ishlarni qilghanliqlirini xelq’ara kechürüm teshkilatigha töwendikidek bayan qildi:⁴⁶

“Kech sa’et 10:30 minut ötkende ikki mashina biz turidighan binaning aldigha kélip toxtidi we 3 uyghur yash balilar mashinidin chiqiti. ular ‘bizning uyghur doxturxanisi tépishimizgha yadrem qilinglar’ dep bizdin yadrem telep qildi. Mashinida 3 yaridar bolup, birsi 10 yashliq qiz bala idi. Uning yotisigha oq tekken bolup, bu qiz bala köp qansirighanlighidin uning chirayi aqrip ketken idi. Yaridarning yene birsi 15 yashliq qiz bala bolup, uning dümbisige oq tekken. Eng axirqi yaridar bolsa 20 yashliq oghul bala bolup, uning kökrigige oq tekken. U hoshsiz halette yatatti. Biz uning

tümurining soqushtin toxtighanliqini bayqiduq. [...] biz bu 3 ballilardin némishqa bu yaridarlarni doxturxanigha élip barmighanlighini sorighinimizda, ular yaridarlarni shijang xelq doxturxanisigha élip barghanliqini emma doxturxana xadimliri doxturxannining toshup ketkenlikini yenekélip uyghurlarni qobul qilmaydighanliqini éytqanliqini bizge sözlep berdi. Ular seymachang [ürümchidiki bir uyghur mehelligi] din kelgenlikini éytti. Ularning déyishiche eskerler hazir seymachangda ademlerni étiwétiptu.”

Yene mushuninggha oxshash bir weqi’e ürümchining bashqa bir böligide yuzbergenligini 40 yashlardiki e isimlik bir mektepning oqutquchisi mundaq bayan qildi:⁴⁷

“6-iyul seherde ayalim sirtqa süt alghili chiqqan. Bizning binaning kuzetkuchisi uninggha kéchide bir aptobusning binagha kelgeligini, aptobusning ichi jesetler bilen liq tolghanliqini körgenlikini sözlep bergem. Bu kuzetchining chushendurishiche bizning binada bir kichik shipaxane bolup, bir yaridar bolghan uyghur er bu shipaxanige dawalan’ghili kelgenliki emma uzaq ötmey ölgenliki shunga bu aptobus ölgen ademning jesitini élip ketkili kélip binaning aldida toxtighanliqini, kelgenler bu ölgen ademni xuddi bir taghar yangyuni tashlighandek aptobusqa tashlighanliqini éytqan.”

XITAYLARGHA HUJUM QILISH

Xelq’ara kechürüm teshkilatining mezkur weqi’e toghrisida xen xitay milliti bilen tepsiliy bir guwahliq söhbiti élip bérish pursetlirining imkaniyiti bolmay keldi. Qandaqla bolmisun weqi’e shahidlirining xitay we chet’el axbarat orunlirigha bergem sözlirini neqil keltürsek, 5- iyul kechte uyghurlar keng da’iride we nishanliq halda xen xitay millitige we ularning mal-mülkige hujum qilghan. da’irilerning resmiy hökümet menbeliri bergem weqi’ede ölgenler we yaridar bolghanlar heqqidiki xewerler yuqiriqi qarashni destekleydighan bolsimu emma bu mesile yenila talash-tartish üstide turmaqta (bu heqtiki tepsilatlarini töwende bayan qilinidighan ’ölüm-yitim ehwalliri’ dégen témidin körung).

Da’irilerning resmiy uchurlirida اساسliqi zorawanliq weq’eler we qalaymaqanchiliq chiqarghuchilarning mashinilarni orup, köyduruwetkenligi, shexslerge, kespiy we soda orunlirigha tash atqanliqi, dukanlarning derizillirini chéqip, mallarni bulighanliqi we kochilarda kétip barghan ademlerge pichaq, kaltekler bilen hujum qilghanliqi qatarliq ehwallar heqqide inchikilep xewerler bergem.⁴⁸

Xitay da’iriliri 5- iyul yuzbergen bu weqi’eni “urush, chéqish, bulash we köydurush” heriketliri bilen shughullan’ghan “pilanliq élip bérilghan

zorawanliq jinayi qilmish” dep xulasilighan.⁴⁹

Da’irlerining resmij bergen xewerliri bu weqi’ening bashlinishida bolup otken weq’eler we weqi’e sadir qilghan jinayetchiler heqqide melumatlar bermestin belki téximu inchikilighen halda bu zorawanliq heriketliri keltürüp chiqarghan aqiwetler toghrisida merkezlik teshwiqatlar élip barghan yeni ürümchi da’iriliri 6-iyul bergen melumatida éytichishe qalaymaqquanchiliq chiqarghuchilar 203 dukanni we 14 ahalining öylirini , 260 qatnash wastillirini buning ichidin 2 saqchi mashinisini, 190 aptobusni buzughan we köyduruwetken. Da’iriler deslipide tunji bolup 5- iyul küni weqi’ede 3 ademning ölgenlikini xewer qilghan idi emma bu san nahayiti tizla köpeytilgen (bu heqtiki tepsilatlarini töwende bayan qilinidighan ‘ölüm-yitim ehwalliri’ dégen témidin körung).⁵⁰

UCHURLARGHA QOYULGHAN QATTIQ CHEKLIMILER

Xitay hökümitining resmij axbarati - shinxua agéntilighining péshqedem muxbiri shi’ia li ning bir qétim bergen léksiyisi torbetlerde ashkarilan’ghan bolup, bu léksiyining mezmun’gha asalan’ghinimizda 2009- yili iyul shuar da yuzbergen milletler otturidiki irqiy toqunushning jeryanlirini xitay rehberlirige shinxua agéntliqi teripidin melum qilin’ghan bolsimu emma xitay axbarat orunliri teripidin jem’iyetke we chet’el axbarat orunlirigha toluq xewer qilinmighan. Sh’ia li ning xatiriside yézilishiche shinxua agéntliqi bu naraziliq heriketlerning ürümchining sirtidiki jaylarga kéngiyip kétishidin saqlinish meqsitide uyghurlar bilen we xen xitaylarning bir-birlirige qarta élip barghan bu zorawanliq irqiy toqunushning heqiqiy jeryanlirini we kölimini mumkin bar jem’iyetke kichiklitip xewer qilishqa tirishqan.⁵¹

Shuar diki da’iriler 5 we 6- iyul künliri kéchide tor alaqe uchur wastillirini üzüp tashlighan. Xitay kommunist partiyisining ürümchi sékrétari li jining sözini neqil keltürsek , u mundaq dégen “bu qalaymaqquanchiliqni tizdin yoqitish we zorawanliqlarning bashqa yerlerge tarqilip kétishining aldini élish uchun ”.⁵² Da’iriler rayondiki sms [téléfon arqiliq uchur yollash] we xelq’araliq téléfon mulazimetlirininimu késip tashlighan.

Shuar da 2010- yili 1- ayda sms [téléfon arqiliq uchur yollash] mulazimiti eslige keltürülgen bolsimu emma her bir ademning künige peqet 20 uchur yollishigha ruxset qilishidek cheklimler qoyulghan we bu ayda yene xelq’araliq téléfon mulazimiti eslige keltürülgen.⁵³ gerche da’iriler xelq’araliq téléfon mulazimitinini eslige keltürülgen bolsimu téléfon alaqilliri da’im nazaret qilinip turudighanlighi sewebidin nurghunlighan kishiler téléfonda sözleshkende herqandaq shekildiki sezgür témilar heqqide sözlishestin ensireydiken.

Birqanchilighan hökümet teripidin resmiy cheklen’gen xelq géziti [people’ s daily] we shinxua nét qatarliq tor betler 2009- yil dikabirda eslige keltürülgen. Da’iriler bashqa tor betlerningmu asta - asta eslige kelturishke bashlighan we 2010-yili féwralda élxet [email] alaqqillirinu eslige keltürgen. 2010- yili 14- may torga kirishni toluq eslige keltürgen.⁵⁴ Qandaqla bulishidin qett’iy nezer da’iriler shuar da torga kirishni xitayning bashqa jaylirigha oxshashla hökümet nazaret qilish we chekleshni kücheytkendin biri nurghunlighan tor betler taqiwétilgen we shexlsning tordiki pa’aliyetliri yéqindin nazaret qilin’ghan.

IRQIY HUJUMLAR

Peqet bir ademning millet kélip chiqishini esas qilghan halda élip béirilghan hujumlar shexlsning ölüshini keltürüp chiqarsa , zexmilendurse yaki weyran qilsa, hayatidiki tüp insan heqlirini we kemsitilishtin xali bolush hoquqini zorawanliqqa uchuratsa bu her waqit qobul qilghili bolalmaydighan qilmish bolup, gerche burun hökümet teripidin zülüm qilin’ghan, kemsitilgen yaki zorawanliq heriketliri yürgüzülgen teqdirdimu mundaq hujumlarni aqlashqa bolmaydu.

Bu témigha munasiwetlik xelq’araliq barliq irqiy kemsitilishni yoqutuish ehdimisining [ICERD] 2- maddisida töwendikidek bayan qilin’ghan:

Mezkur ehdimige qatnashqan her bir dölet öz imkaniyiti da’iriside muwapiq bolghan tedbirler qollinip eger zörür bolsa yéngi qanun chiqirip, öz döletliridiki her qandaq shexlsler yaki teshkilatlar teripidin élip béirilidighan herqandaq shekildiki puqralargha qaritilghan irqiy kemsitilishni cheklishi we yoq qilishi kérek.

(yene tekitlep mundaq bayan qilin’ghan)

Bu dégenlik bolsa yeni insan heqliri deprendichligidiki ayrim bir qisim weq’eler gerche dölet hakimiyiti teripidin biwasite élip béirmighan bolsimu emma xitay hökümitining barliq tedbirlerini qollinip mushuninggha oxshash weqi’elarning yuzbérisining aldini élishi we toxtitishi, jinayet gumandarlarini jazalishi we ziyankeshlikke uchurghanlarga tölem bérisi - yeni xelq’araliq insan heqliri qanunining prinsip we ölchemliri ramkisi ichide élip bérilishi kérek.

UYGHURLARGHA HUJUM QILISH

6-iyul küni tash, pichaq, kaltek we neyziler bilen qorallan’ghan nahayiti köp sandiki xan xitaylar uyghurlardin öch élish herikitini bashlidi: “uyghurlar biz yashaydighan yerlerge kélip bizning nerse kéreklirimizni urup-chaqti emdi biz ularning yashaydighan yerlirige bérip ularni urimiz.” guwahchilarning axbart orunlirigha qilghan sözliride éytichishe ularning meqsiti peqet öch élishla bolmastin belki bixeterlikidin endishe qilghan bolup: “biz kechilliri öyimizning ishikini taqap qorqush ichide yatimiz. Biz emdi mundaq yashiyalmaymiz. Emdi uyghurlar shuni bilsunki biz xen millitimu küchimizni

biryerge keltürüp jem bolalaymiz. Ular emdi özliri qilghan ishning bedilini tölishi kérek.” Ürümchi xitay kommunistik partiyisining sékrétari li ji toplan’ghan xen xitaylarga ularning öylirige qaytip kétishini éytip, hökümetning bu zorawanliq jinayetliri ötközgen jinayetchilerni choqum jazalaydighanlighi heqqide ularni xatirjem qilishqa tirishqan.⁵⁵

Bir guwahliq bergüchi uyghur tijaretchi xitaylarning 6- iyul küni uyghurlargha qarita élip barghan ejellik zerbe bérish heriketliri toghrisida töwendikidek bayan qildi:⁵⁶

“6- iyul küni chüshtin kéyin sa’et 4 ler etrapida men qizim bilen bille biz turidighan binaning arqisidiki réstoran’gha qarap mangghan. Biz réstoran’gha yitip bérishimizgha yéqin qalghan chaghda bir guruppa xitaylarning bizge yéqinlaship kéliwatqinini kördüm. Men we mining qizim derhal bir téléfón qilish dukinigha kirip özimizni yushurwalduq. Bu guruppa xitaylar réstoran’gha yéqinlashqanda réstoranning igisi we uning ikki qérindishi réstorandin köchigha chiqti. Bu xitaylar ularning hemmisini pichaq tiqip ölterdi. Bu guruppa 300 etrapidiki xitaylardin teshkil tapqan bolup, 20 dek xitaylar birlikte réstoran igisining ikki qérindishini ölterdi. Biz téléfón dukinida 2 sa’et yoshurunup turduq. Chüshtin kiyin sa’et 6 bolghan chaghlarda biz öyge qayittuq. Téléfón dukinining igisi xitay idi.”

Xitay bixeterlik küchliri toplanip kochilarda chiqqan xitaylarni bir qisim jaylarda kontrol qilip, ularning bir-birlirige qoshulushining aldini alghan bolsimu emma nahayiti köp sanda toplan’ghan xitaylarni kontrol qilishqa amalsiz qalghan. Bir guwahliq bergüchi eyni waqittiki weziyetni teswirlep bérishiche xitay bixeterlik küchliri uyghurlarni xen xitaylarning hujumliridin qoghdimighan.

E, 40 yash, ürümchidiki bir bashlan’ghuch mektepning oqutquchisi, héchqandaq bir seweb bolmighan shara’itta xen xitaylarning bixeterlik küchlirining köz aldida turupmu uyghurlargha qilghan hujumlarni mundaq bayan qildi:⁵⁷

“Biz xitaylarning biz terepke qarap kéliwatqanliqini angliduq. Biz binaning ögzisige chiqiwalduq we men u yerdin yanfonim bilen pütün körünshni filimge aldim. Bizning binaning qéshidiki késishme yol tuginide bir kichik nerse-kérek toshydighan aptomobil turatti we uning shopuri uyghur bolup, xitaylar bu uyghur shopurni shu yerdila ölterdi. Bixeterlik küchliri aptomobildin anche yiraq bolmighan yerde bu uyghurni qutqazmay qarap turdi. Biraq qandaqla bolmisun, bir mashina kélip u ölgen uyghurning jesitini élip ketti. Kéyin men bek qorqtum shunga bu körünüşni yanfonimdin öchurwettim.”

K, 28 yash, ishsiz, yéngi oqush püttürgen, bixeterlik küchliri basturup kelgen xitaylarning hujumliridin uyghurlarni qoghdimighanlighini körgenlikini töwendikidek bayan qildi:⁵⁸

“7- iyul men uyghurlar merkezlishop yashaydighan shijang xelq kochisida bir dostunning öyide turuwatattim. Men dérizidin bir top xitaylarning tash étip biz turuwatqan terepke kéliwatqanliqini kördüm. Bixeterlik küchliri u waqitta kochilarni qarawul qilip turuwatqan bolup, ular uyghurlarning bu mehelligidin chiqip kétishige yol qoymighan idi emma bu xitaylarning kirishige yol qoydi. Xitaylar “uyghurlarning hemmisini ölturumuz” dep tolawatatti. Uyghurlar kochilarda chiqti we xitaylarning kélishini kütüp turdi. Bir uyghur binaning ögziside turup warqirap, xitaylarning qaysi tereptin kéliwatqanliqini éytti. Kéyin uyghurlar kéliwatqan xitaylar topi terepke qarap yugardi.

Bixeterlik küchliri otturida uyghurlar bilen xitaylarni ayrip turdi emma ular biz terepkege qarap turdi we qarallirini uyghurlargha tenglidi. Bu peyette bir uyghur bixeterlik küchliri tereke qarap mangdi, ular derhal yerge qartip oq atti we yene méngishni dawam qiliwédi u ademge qartip oq atatti. Xitaylar qollirida her yoghan pichaq, kaltekler we neyzilerni kóturwalghan idi. Uyghurlar bolsa tash, ashxanida ishliwidighan pichaq we tayaqlar kóturwalghan. Xitay bixeterlik küchliri kanay arqiliq towap uyghurlarning öylirige qaytip kétishini éytti. Biraq ular xitaylargha héch néme dimidi.”

Xelq’ara kechürüm teshkilatigha teminligen guwahliq bérish ispatliri shuni körsitidiki 5- iyul künidiki zorawanliq heriketliri deslepte qisqa waqit dawam qilghandin kéyin bixeterlik küchliri teripidin zorawanliq heriketliri bezide asasen digendedk kontrol qilghan. D, guwahliq bergüchi, xitaylar bilen uyghurlarning öz-ara hujum qilish üçün qollirigha tash élip bir-birliri bilen tirkiship turuwatqan chaghlirida bixeterlik küchlirining otturigha kirip weqi’e yuzbérishning aldini alghanliqi heqqide mundaq dédi:⁵⁹

“9- iyul bir guruppa xitaylar bizning mehellige keldi. Chüshtin kéyin sa’et 3 bolghan chaghlar, 60 etrapidiki bir top xitaylar biz yashaydighan binaning derwazisi aldigha kélip yighildi. Ular rishatka ustidin halqitip biz uyghurlargha qartip tash atti. Bizmu rishatkining yene bir teripide yighilduq. Deslepte biz egerde hemmimiz rishatkining sirtida bir-birimizning qolini tutup ching tursaq ular bizning öylirimizge bésip kirelmeydu dep oyluduq. Egerde xitaylar rishatkini bésip ötüp biz turuwatqan binaning hoylisigha kirse biz özimizni qoghdaymiz dep qollirimizda tash kóturwalghan iduq. Biz yérim sa’etler etrapida rishatkining ichi we sirtigha yugurep yürüp ulargha tash étip turduq, andin bixeterlik küchliri yitip keldi. Ular ustini yéshil nersiler bilen oriwetken bir herbiy aptomobilda keldi. Xitay saqchilar uyghurlar bilen xitaylargha perqliq mu’amile qilidu shunga ularning bizni

qolgha élishidin ensirep biz uyghurlar tarqilip öylirimizge kirip kettuq. 2 sa’etlerdin kéyin xitaylar we bixeterlik küchliri qaytip kétishti.”

Qandaq bulishidin qett’iy nezer xen xitaylar bilen uyghurlar otturisdiki bu jiddychilikler xéli waqit dawamlashqan bolup, bu heqte pénsiyige chiqqan P isimlik bir guwahliq bergüchi bu qalaymaqanchiliq weqi’eliri yuzbérip yérim aydin kéyinmu ürümchidiki keng da’iride tarqalghan kishilerning qorqush ichide yashighanliqini teswirlep mundaq didi:⁶⁰

“Weqi’e yuzbérip 15 künden kéyin [7 iyul yuzbergen qalaymaqanchiliqlar] men bir dostumning öyini yoqlidim. Men uning öyide bir bülungda dōwleklik turghan tayaq we tashlarni kördüm. Men uningdin némishqa mundaq qilghanliqini sorisam u manga jawab bérip egerde xitaylar topliship yene kélip qalsa bu nersiler bilen özümni qoghdaymen didi.”

HAYATNI QOGHDASH MEJBURIYETLIRI

Xelq’ara kechürüm teshkilati xitay hökümitining shexslerni zorawanliq heriketliridin qoghdash, omumning we xususlarning mal-mulukini qalaymaqanchiliq chiqarghuchilarning ziyankeshlikidin qoghdash hoquqi we mejburiyitining barliqini étirap qilidu we bu mejburiyetlirini choqum ayrim kishilerni perqlendürmigen [kemsitmigen] halda hemme kishilerge teng-barawer mu’amile qilish اساسida élip bérishi kérek.

Her bir kishining yashash hoquqigha ige bölishi insan heq-hoqqlirining eng muhim négizidir. Bu hoquq birlashken döletler teshkilati insan heqliri uniwérsal xitapnamisining 3-maddisida alahide gewdilendürülgen bu bolup, bu heq herqandaq shara’itta hörmét qilinishi we qoghdilishi kérek.

Xelq’araliq ijtimai’iy, siyasiy hoqoqlar ehdimasining 6 maddisining 1- paragrapigha xitay imza qoyghan dölet bolup, unngda mundaq dep körsitilgen “her bir insanning mewjut bolup yashash hoquqi bar. Bu hoquq qanun arqiliq qoghdilinishi kérek. Herqandaq bir kishining bashqilarning yashash hoquqini xalighanche mehrum qilishigha yol qoymaydu.”

Mezkur ehdimaning 4- maddisida “eger jem’yette jiddiy weq’eler yuzbérip, hetta dölettiki xelqlerning hayatigha tehdit keltürgen” ehwallardimu bu hoqoqlarning cheklenmesliki bayan qilin’ghan. Birlashken döletler teshkilati bu heqte döletlerning qanuni jehettin boysunushi zöruriyitini telep qilmaydighan inchike we tepsiliy bolghan ölchemlerni tüzüp chiqti. Qandaq bulishidin qt’iy nezer hazir dunyadiki döletler otturisdida qandaq tedbirlerni qollan’ghanda yeni qanun chiqirish, belgilimiler tüzesh yaki qanunni ijra qilidighan hökümet apparatirining xizmiti dawamida ijra qilinish qatarliq yollar arqiliq xelq’araliq insan heqliri ölchemlirini toluq ijra qilghili we élip barghili bolidighanliqi heqqide ortaq kélisimiler hasil qildi. Bular bolsa birlashken döletler teshkilatining qanun ijra qilidighan xadimlarning xizmet ölchemliri (1979) ⁶¹, birlashken döletler teshkilatining qanun ijra qilidighan xadimlarning küch we qoral ishliq prinsipliri (1990) ⁶², birlashken döletler teshkilatining xalighanche qolgha élish, nurghun ademlerge birla waqitta ölüm jazasi bérish, heddidin ziyade jazalashlarni ünümlük tizginlesh prinsipliri (1989) ⁶³ qatarliqlarni öz ichige aldu.

Bixeterlik küchlirining zorawanliq we qalaymaqanchiliq weqi’eliri yuzbergende özlirining xizmet burichini ijra qilish mes’uliyiti bar emma bu mes’uliyetler choqum yuqirida éytip ötülgen prinsiplarning ölchemliri boyiche élip bérilishi kérek, bular töwendiki mezmunlarni öz ichige aldu:

■ imkaniyetning bariche weziyetni eslige keltürüş üçhün küch we qoral küchi qatarliq zorluq küchlerni ishletishtin saqlinish kérek. Egerde [döletler weqi'e yuzbergende] pilanlighan meqsitini emelge ashurush imkaniyeti bolmisa yaki bashqa qollunilghan tedbirler netije körsetmigen ehwalda küch we qoralliq küchlirini ishletse bolidu.”⁶⁴

■ egerde “jinayet gumandari qoralliq küch ishletip qarshiliq körsetken we bashqilarning hayatigha xewp élip kelgen bolsa we mundaq ehwalda anche qattiq bolmighan tedbirler qollunulup emma jinayet gumandarini tizginlesh yaki qolgha élish imkaniyetliri bolmighan ehwallar astida” qoralliq küch ishletilse bolidu.”⁶⁵

Egerde küch we qoralliq küch ishletishtin saqlinish mumkin bolmighan ehwallarda, birlashken döletler teshkilatining asasiy prinsiplirining 5- maddisida körsitilgen we bashqa munasiwetlik belgilimilerning ölchimi boyiche qanunni ijra qilghuchi xadimlar töwendiki ishlarni qilishi kérek:

“(a) xaraktéri éghir bolghan jinayetlerge qarita küch ishletkende özini tutuwélishe we muwapiq shekilde inkas qayturush kérek we shundaq qilghandila andin qanunluq bolghan [heriket] meqsitlirini emelge ashuralaydu;

(b) ziyan yetküzüş we zexmilendurush heriketlirini imkaniyetning bariche azaytish, ademler hayatining bixeterlikige hörmét qilish we hayatliqni qoghdash;

(c) her qandaq bir yaridar bolghuchigha yaki [weqi'ening] tesirige uchurghanlarga yadrem qilish we ulargha tébbiy yadrem bérish mulazimiti imkaniyetning bariche eng qisqa waqit ichide hazir bulishigha kapaletlik qilinishi kérek”.

2009 – YILI IYULDA YUZBERGEN QARSHILIQ HERKETLIRIDIN KĒYINKI WEZIYET

WEQI'EDE ÖLGEN WE YARDAR BOLGHANLAR

Xelq'ara kechürüm teshkilati toplighan weqi'ege guwahliq bergüchilerning bayanlirini yeni xitay da'iriliri bu weqi'ede saqchilar we bixeterlik küchlirining küch ishletishi netijiside ölgen we yaridar bolghan uyghurlarning sanini toluq xewer qilmidi dégen qarashlarni qollaydu. Bu közqarashni guwahliq bergüchilerning bizge bergen ispatliri téximu éniq körsitidiki saqchi we bixeterlik küchliri weziyetni tizginlesh üçhün zörür bolmighan ejellik zerbe bérish küchlirini we ziyade küch ishletish qatarliq wasitilerni qollan'ghan.

Xitay da'irilirining resmii menbeliri weqi'e heqqide ölgen we yaridar bolghanlarning sanini 18- iyul xewer qildi, unngda éytilishiche 197 adem 5- iyuldiki zorawanliq herketliride ölgen.⁶⁶ Da'iriler ölgen ademlarning bir qismining millet terkiybini 8- ayda élan qildi we unngda körsitilishiche 156

adem “gunahsiz adamlar” bolup, buning ichide 134 adem xen xitay millitidin, 11 adem tunggan millitidin, 10 adem uyghur millitidin we 1 adem manju millitidin iken.⁶⁷ Biraq da’iriler bu ölgen adamlarning ichidin 41 adamlarning ismini we bashqa tepsiliy ehwalliri heqqide qayil qilarliq bolghan uchurlar bilen temillimidi. Shuar ning hökümet bashliqi nurbekri 19- iyul étirap qilib bu ölgen 197 adamlarning ichidin “bir guruppa zorawan jinayetchi” yeni 12 adamlarning saqchilar teripidin étip ölturulgenligini we bularning ichidin 3 adamlarning neq meydanda ölgenlikini we qalghan 9 adamlarning dawalinish porsitige ige bolalmay olgenligini éytti.⁶⁸

Da’irilarning 10- iyul bergen xewiride 5- iyul küni eng az bolghanda 46 uyghurning ölgenlikini melum qilin’ghan idi.⁶⁹ Xelq’ara kechürüm teshkilatining bilishiche xitay da’iriliri 6-7-iyul künliridiki weqi’elerde yuzbergen ölüm - yétim ehwallirini jem’iyetke ochuq élan qilmidi.

Da’iriler yene narazilik bildürüş heriketliri dawamida 1700 adamlarning yaridar bolghanliqini éytqan.⁷⁰

Qandaq bulishidin qett’iy nezer 2009- yili iyulda yuzbergen narazilik bildürüş heriketliri dawamida ölgen adamlarning sani heqqide xitay da’irilirining bergen melumatlirigha uyghur guruppiliri guman bilen qaraydighanliqini bildürüp, mezkur weqi’ede nahayiti köp uyghurlarning ölgenlikini, mesile, burun wijdan mehbusi bolup turma jazasigha uchurghan we hazir dunya uyghur qurultiyining re’isi bolup xizmet qiliwatqan rabiye qadirning shuar ning ichidin igiligen melumatlarni neqil keltürüp éytishiche peqet 5- iyul künila eng az bolghanda 400 uyghurning ölgenlikini, yene ayrim qeshqerde 100 uyghurning ölturulgenligini éytidu.⁷¹

QANUNSIZ ADEM ÖLTURGENLERNING QILMISHI USTIDIN TEKSHÜRÜSH ÉLIP BÉRISH WE ULANI JAZALASH MEJBURIYETLIRI

Xelq’araliq qanun we uning ölchemliri boyiche egerde yolluq bolghan qanunsiz ölturush qilmishliri ustidin shikayet qilin’ghan bolsa bu qilmish choqum tekshurulishi kérek. Bu mes’uliyet döletlarning insan heqliri zorawaliqining ziyankeshlikige uchurghuchilargha tölem bérish we weqi’ediki heqqi bolghan ehwallarni ashkarilash, yene döletler insan heqlirining tüp prinsiplirigha hörmét qilish mejburiyetlirini ada qilghan halda zorawanliq jinayetliri ötkuzgen jinayetchilerni tutup jazalash we mushundaq bir zorawaliq heriketlirining qayta yuzbermeslikige kapaletlik qilish üçün ünümlük tedbirleri qollinish qatarliq mejburiyetlirini körsitidu.

Xalighanche qolgha élish, nurghun adamlar birla waqitta ölüm jazasi bérish, heddin ziyade jazalashlarni ünümlük tizginlesh prinsiplirining 9- maddisida ⁷² mundaq dep körsitilgen: “nurghun adamlar birla waqitta ölüm jazasi bérilip, heddin ziyade jazalash élip bérilghanliqi guman qilin’ghan weqi’elergé qarta inchilik bilen, derhal we biterep bolghan tekshürüş élip bérish yeni ölguchilarning uruq-tughqanliri we yaki ishenchlik menbeler bu ölushning tebi’iy bolghan hadise emsligi heqqide melumat bergen bolsa... Bu yene dilogha qarita toplan’ghan ispatlar we analiz matériyallirini yeni ölguchilarning jesitini tekshürüş we bu usul arqiliq

érishken delillerni, guwahliq bergüchilerning maddiy we yazma shekilde teminligen ispatliri qatarliqlarni öz ichige alidu.” yene yuqiriqi prinsipning 18- maddisida jinayet ötkezguchilerning choqum jazagha tartilishi kérekliki körsitilgen. Prinsipning 20- maddisida bolsa ölüm jazasi bérilgenlerning a’ile tawabi’atliwi we hemrahilirigha muwapiq waqit ichide adil bolghan tölem puli bérishke chaqirghan.

WEQI’EDE QOLGHA ÉLIN’GHANLAR WE IZ-DIREKSIZ YOQAP KETKENLER

Xitay hökümet emeldarliri 7- iyul küni 1,434 ademning naraziliq körsutush weqi’esige baghlinip qolgha élin’ghanliqini élan qildi.⁷³ xelq’ara kechürüm teshkilati érishken guwahliq ispatlirigha asaslansaq xitay qoralliq saqchi qisimliri we saqchilar admelerni naraziliq bulduruwatqan waqitta qolgha alghan. Qolgha élin’ghan ademlerni élip kétishtin burun ularni aptomobillargha we aptobuslarga basqan.

Ademlerni naraziliq körsutiwatqanda qolgha alghandin sirt yene 6- iyul küni saqchilar bir tutash öymü-öy tekshürüş élip béríp naraziliq körsutush heriketlirige qatnashti dep qaralghanlar we zorawanliq jinayiti ötküzdi dep guman qilin’ghan nahayiti köp sandiki ademlerni qolgha alghan we bu xildiki tekshürüshlerning 6-iyul küni naraziliq heriketliri tarqalghan bashqa sheherlerdimu élip bérilghanliqi melum boldi.⁷⁴

Bir guwahliq bergüchi xelq’ara kechürüm teshkilatigha 7-iyul küni qeshqerde 7 uyghur yashning ürümchidikige oxshash élip bérilghan öymü-öy tekshürüş dawamida étip ölturulgenligini bildürdi.

2009- yili 8-ayda birleshken döletler teshkilatining barliq irqiy kemsitilishni yoqitish kométitti [cherd] gha xitay ömikining bashliqi bolup kelgen duan ji’élong ning bergen doklatida 718 adem weqi’e gumandari suptide qolgha élinip tutup turulwatqanlighi, yene 83 ademning qatilliq, ot qoyush we bulangchiliq jinayetliri bilen jazagha tartilghanliqini éytqan.⁷⁵ 2009- dikabirda da’iriler yén 94 kishining “qolgha élish” tizmlidikiki kishiler bolup “qattiq zerbe bérish” herikiti da’irisi ichde qolgha élin’ghanliqini élan qildi.⁷⁶

Qandaq bulishidin qett’iy nezer, xitay da’iriliri qolgha élin’ghanlarning ismini we bashqa ehwallirini jem’iyetke öchuq – ashakre élan qilmighanliqi üçün deslipide jem’iy qanchilik ademlerning qolgha élin’ghanliqi we yene qanchilik ademlerning tutup turulwatqanlighi heqqide toghra bir melumatqa érishish imkaniyetlirining bolmasliqi we bu sewebtin guman qilin’ghan hökümet küchlirining küch ishlitish seweblik yoqap ketkenler sanining qanchilik ikenlikini mölcher qilmaq tes.

Xelq’ara kechürüm teshkilati igiligen guwahchilarning ispatigha

asaslan'ghanda bezi kishiler qolgha élinip bir qanche künden kéyinla qoyup bérilgen. Belkim bu qoyup bérilgenler emeliyette qoyup bérilmigen bölishi mumkin yaki qoyup bérilip özlirining erkinlikini qolgha alghan bölishimu mumkin emma 24- iyul nurbekrining egerde ademler “heqiqetni bilmey turup” bu namayishqa qatnashqan bolsa emma urush, chéqish, bulash we köydurush heriketlirige qatnashmighan we bu ademler weqi'ege “chongqur arilashmighan” bolsa, ular qoyup bérilidu biraq ular yenila [bizning weqi'eni bir terep qilish xizmitimizge] yéqindin ”dawamliq yardemlishishi we tebiyelinishi” kérek, bu yighiwélishe orunlirida “terbiye” qobul qilghandin kéyin “öz qilmishlirini “tonup töwe qilghan” gha qeder tutup turulidu dégen sözliri yuqiriqi nuqtini ispatlaydu.⁷⁷

Xelq'ara kechürüm teshkilati guwahliq söhbiti élip barghan bir qanche kishilerning guwahliq sözliride bayan qilishiche a'ililer qolgha élin'ghan uruq-tuqqanlirining türmidin qoyup bérilishi üçün emeldargha nahayiti köp pul töligen yeni yuqurisi 100,000 yuen (14,700 amérika dolliri)⁷⁸gha qeder pul bergen. Bezi ayrim dilolarda da'iriler qolgha élin'ghanlarning a'illirige türmidiki uruq-tuqqanlirining salamatlikining nahayiti nachar ikenlikini we a'ililer dora puli töligendila andin bu uruq-tuqqanlirining dawalinishe pursitige érisheleydighanliqini éytqan.

Xelq'ara kechürüm teshkilati söhbet élip barghan bir qanche kishiler özlirining 2009- yili iyulda yuzbergen weqi'edin kéyin yoqap ketken dostliridin endishe qiliwatqanliqini bildürdi. Insa heqlirini kuzutush teshkilati özlirining baldur élan qilghan doklatida küch ishlitishi sewebidin 2009- yili 7-ayning axiridin aydin 8- ayning bashlirigha qeder bu ariliqta eng az bolghanda on nechche yashliq oghul balilarnimu öz ichige alghan 43 ademning yoqap ketkenlik ehwalini tepsilatliiri bilen élan qildi. Küch ishlitishi sewebidin yoqap ketkenlerning heqiqiy sani xéli köp bölishi mumkin.⁷⁹

7- iyul küni ürümchining seymachang mehelligiridiki uyghur ayallar aldinqi küni öylirige qaytip kelmigen oghlirining, erlirining, aka-ukillirining yaki atillirining kimlik guwahnamisini kötürüp bir yerge toplan'ghan we da'irilerdin bu ademler heqqide jawab bérishini telep qilghan.

“Bu nahayitimu ademning könglini yérin qilidighan bir namayish boldi. Hemme ademler yighlidi we bezilliri yéqilip qaldi. Bir qisim a'illilerdin ikki – uch kish qolgha élin'ghan...Men u chaghda toy qilidighan yigitimning a'iliside idim. Bu tinchliq bilen élip bérilghan namayish boldi. Eskerlening bizning teleplirimiz bilen kari bolmidi, ular bizning etrapimizni qorshiwaldi, bek qopal mu'amile qildi we bezenlirimizni urdi. Biz taki hazirghiche men toy qilidighan yigitimning hayatmu, u hayat bolsa hazir qayerde, bu ehwalliri heqqide héchqandaq xewerge érishelmiduq.”⁸⁰

2009- yili 19- noyabr kambodzha hokumiti teripidin xitayga qayturulghan 20 uyghur musapirlirining qayerde ikenliki we ularning hazirqi teqdiri ta bügün'ge qeder namelum halette turmaqta. Eyni waqitta xitay da'iriliri bu 20 musapirlarni ularning 2009- yili iyuldiki naraziliq heriketlirige qantashqanlighi üçün xitayga qayturup élip ketidighanlighini bildürgen idi. Xelq'ara kechürüm teshkilati we bashqa insan heqliri teshkilatliri, birleshken döletler teshkilati terkibidiki bir qisim teshkilatlar xitay hökumitidin bu qayturuwétilgen uyghur musapirlirining hazir qayerde ikenliki, qanuniy salahiyiti we teqdiri heqqide melumat bérishini telep qilghan idi emma xitay da'iriliri bu teleplerge jawab bermidi.⁸¹

TEN JAZASIGHA UCHURASH WE XORLINISH HEQQIDE SHIKAYETLER

Bir qisim kishilerning xelq'ara kechürüm teshkilatigha éytishiche ular saqchilar teripidin tutup turuluwatqan waqitta ten jazasi bérilish we xorlinish mu'amillirige uchurghan. Ularning sözlep bérishiche saqchilarning tutup turush orunlirida turuwatqan waqitlirida yéterlik tamaq bérilmigen, usuzliqi üçün tuzluq su bérilgen, urulghan we ularni taziliqi nachar bolghan muhitta tutup turghan, bu waqitlarda ularning dawalinishigha yol qoyulmighan. Bu tutup turush orunlirida yene jinsiy xorlinish qilmishliriningmu yüz bergenliki shikayet qilindi.

Bir ayalning xelq'ara kechürüm teshkilatigha éytishiche naraziliq herikiti tunji bashlinip bir heptidin kéyin u qolgha élinip bir hepte saqchilarning qamaqxanisida tutup turulghan we deslepte ikki künde uninggha tamaq we su bérilmigen. Kéyin tamaq we usuzliqi üçün tuzluq su bérilgen. Saqchilar uningdin naraziliq körsutush herikitide qandaq rol oynighanliqini sorap su'al-soraq qilghan we bu jeryanda uning yüzige shaplaq bilen tekrar urghan. Saqchi xadimi bu ayalning yüzini shehwaniliq bilen silap turup, uning bashqa qolgha élin'ghan ayallargha qarighanda nahayiti teylelik ikenlikini éytqan. Kéyin bu ayalning atisi da'irilerge 100,000 yüen (texminen 14,700 amérika dolliri) pul pare bérip uni saqchilarning qamaqxanisidin élip chiqqan.

2009- yili iyuldin bashlap xelq'ara kechürüm teshkilati 2009- yili iyuldiki naraziliq körsutush heriketlirige chétlip qolgha élin'ghan bir qanche kishilerge yadrem qilish heriketlirini bashlighan bolup, ularning türmilerde ten jazasigha uchrash we xorlinish xewipide ikenliki körsitilgen.⁸²

SOTLASH

Shuar ning hökümet bashliqi nurbekri 2010- yili mart xitay xelq qurultiyining yighinigha qatnashqan waqtida muxbirlargha söz qilip 2009- yili iyuldiki narazilik heriketlirige chétishliq dep qaralghan 97 türlük dilolar ustidin ayrim höküm chiqirilib 198 ademning jawabkarliqi békitilip jazagha tartilghanliqini, yene sotlashning dawamlidighanliqini éytqan.⁸³

Xitay da'iriliri sotlash élip barghanliqi heqqide jemi'yetni nahayiti az uchurlar bilen temillidi. Nurghunlighan sot échilghan dilolar jem'iyetke ochuq bildürülmidi. Hazirgha qeder axbarat orunliri arqiliq xewer qilin'ghan sotlash dilolirida sotlunup höküm bérilgenlarning mutleq köpchiligi uyghur millitidin. Köp sandiki eyiplen'guchiler qatilliq, ot qoyush we zorawanliq hujumliri qilish jinayetliri bilen eyiblinip her türlük qamaq jazalirigha yeni menggülük qamaq jazasigha yaki ölüm jazalirigha höküm qilindi.

Xelq'ara kechürüm teshkilati söhbet élip barghan ayrim sheksler weqi'ege qatnaship qolgha élin'ghan uruq-tuqanlirining yénikirek jazagha tartilishi üçün emeldarlargha, bolupmu yerlik saqchixanilarning bashliqlirigha nahayiti köp miqdarda pul töligenliki heqqide ispat berdi. 8- iyul xitay kommunist partiyisining ürümchi sékrétari li ji axbarat élan qilish yighinida mundaq dédi: “rehimsiz jinayetchilerge ölüm jazasi bérilidu.”⁸⁴

2009- yili noyabirda xitay resmiiy metbu'atliri 2009- yili iyuldiki weqi'ege chétishliq bolghan 9 uyghurning ölümge höküm qilin'ghanliqini jem'iyetke ochuq élan qildi. Bu 9 ademning ichidin 8 kishi uyghur we yene birsi xen xitay millitidin bolup ularning hemmisige ayrim halda türlük jinayetler yeni bulangchiliq qilish, ot qoyush we qatilliq jinayetliri bérilgen. Sot mehkimilliri bu 9 ademning délosini ishleshni bashlap 4 heptidin kéyinla ularning ölümge höküm qilin'ghanliqini élan qildi. mushu qisqighine waqit ichide bu dilolarni ölke derijilik we aliy xelq sot mehkimmilliri qayta körüp chiqip bolghan.⁸⁵ Buxildiki aldirashchiliq bilen élip bérilghan ölüm jazasi xitay öz dölitidiki ichki qanunlarning sot resmiiyetliridiki telep qilinidighan sot tertiplerning ölchemlirige we xelq'araliq adil sotlash ölchemlirige ri'aye qilinip élip bérilghanliqi heqqide éghir guman toghdurudu.

Bu 9 kishining ölümge höküm qilinip ölturulgenligidin tashqiri yene xitay da'iriliri 26 kishining qoshulup ölüm jazasigha höküm qilin'ghanliqini, bularning ichide ikki yil kéchikturup ijra qilinidighan ölüm jazalirigha höküm qilin'ghanlarning barliqini élan qildi.

Xelq'ara kechürüm teshkilati ötközgen jinayetning qandaq bulishidin yaki jinayet ötközguchilerning qandaq xarektérge ige bulishidin weyaki döletler mebuslarni ölturush üçün qandaq usul qollunishidin qett'iy nezer

herqandaq shekildiki barliq délolargha qarta ölüm jazasi bérishke qarshi turidu. Teshkilatimiz ölüm jazasi bérilishini yashash hoquqigha qilin'ghan zorawanliq, eng uchigha chiqqan wehshiylik, insansizliq we peskeshlik jazasi dep qaraydu.

5-iyul weqi'esige chétilip höküm qilinighan uyghurlarning adwokatlar teripidin aqlinish hoquqigha yaki öz tallishi boyiche biterep bolghan qanuniy yadmerge érishish qatarliq hoqoqlardin mehrum qilin'ghanliqi melum bolmaqta. Shijang adwokatlar birlashmisining bash sékrétari mao li ning bayanlirigha asaslansaq, shuar edliye nazariti 2009- yilidiki iyul naraziliq körsütush weqi'esige baghlinishliq bolghan dilolardiki eyiplen'guchilerni heqsiz qanuniy mulazimet bilen teminligen emma eyiplen'guchilerge qanuniy yadmer qilidighan adwokatlar yerlik da'iriler teripidin nahayiti éhtiyatchanliq bilen tallan'ghan we ularni 3 kündin 5 kün'giche jinayi ishlar qanuni boyiche terbiyilesh élip barghan.⁸⁶

Xelq'ara kechürüm teshkilatining burun élan qilghan doklatida béyijing sheherlik edliye ishxisining béijingdiki qanun mulazimet shirketlirini agahlandurup "döletning birlikini we milletler ittapaqliqini qoghdash" üçün 2009- yilidiki iyul naraziliq körsütush weqi'esige chétishliq dilolarni qobul qilghanda "éhtiyatchan" bolushqa chaqiriq qilinighan. Bu ishxisana yene bezi insan heqliri adwokatlirini agahlandurup weqi'ege chétishliq dilolarni bolghan qobul qilmasliqqa dewet qilghan.⁸⁷

Buningdin bashqa yene shuar yuqiri xelq sot mehkimisi 5- iyul naraziliq herikitige munasiwetlik bolghan dilolarni bir terep qilish üçün siyasiy bilimi chongqur we kesipchanliqi üstün bolghan yuqiri derijilik sotchilarni tallap chiqqan we ulargha naraziliq herikiti weqi'esidiki dilolarni bir terep qilishta xitay asasiy qanunini we jinayi ishlar qanunini tebdirlash bilenla qalmay yene "dölet we shuar ning siyasetliri we qollinilidighan qanunlarni oylushushi kérekliki" toghrisida terbiyiligen.⁸⁸

Sot mehkimisining qarar chiqirishigha siyasiy jehettin arilishish, eyiplen'guchilerning öz xahishi boyiche erkin qanuniy wakaletchilerni tallishini cheklesh we yene kélip biterep bolghan qanuniy yadmer bilen temillesh xadimlirigha siyasiy jehettin bésim ishlitish we qamaqxanilarda mehbuslarga ten jazasi bérilish xorlinsh we bu usullar arqiliq mejburlap élin'ghan "jinayiyetni öz üstige élish iqrar namilliri" ni qollinish qatarliq mundaq heriketler sot qilish jeryanlirining adil bolghanliqigha éghir derijide guman tughduridu we bu qilmish da'irilerning adaletni mesxire qilghanliqi bilen barawerdur.

XELQ'ARALIQ ADIL SOTNING ÖLCHEMLIRI

Döletlarning öz hoquqliri bolghan we mejburiyitini ada qilghan waqitta xelq'arada birdek étirap qilin'ghan jinayetlerni ötkuzgen kishilerni jazalishi kérek bu jazalash choqum jinayet ötkuzgen kishilerning insan heqlirige hörmet qilinish sherti astida élip bérilishi hem bashqa heq-hoquqlirimu hörmetlinishi kérek. Bu hoqoqlar töwendikilerni öz ichige aldu:

- qanun arqiliq qurup chiqilghan qabiliyetlik, musteqil we biterep bolghan sot mehkimmilliri [sot kollogiyesi] teripidin adil we jem'iyetke ochuq bolghan anglash élip bérilishi [sotlinishi];
- qanun boyiche gunahkar ikenliki békitilgen'ge qeder gunahsiz dep qarishi;
- qarlan'ghuchilar özige bérilgen hökümning jeryanlirini we eyipblinish seepirini bilishi üçün ulargha chushenchilik bolghan til bilen öz waqtida bildurlishi;
- eyplen'guchige özi aqlishi üçün muwapiq bolghan waqit we shara'it hazirlap bérilishi we sözleshkende meslihet sheklide bölishi, eyplen'guchining öz tallishi bolghan bölishi;
- eyplen'guchi [sotqa] özi qatnashqan halda qanuni yordemge érishishni öz xahishi boyiche tallishi;
- eyiplen'guchige qarshi guwahliq berguchinini tekshürüshi yaki tekshürülgen bölishi, we shuningdek eyplen'guchi özige paydiliq bolghan guwahliq bergüchini [sotqa] qatnashturushqa ige bölishi yeni eyipliguchi terepning guwahliq beguchisige oxshash shara'itlar hazir bölishi;
- [[sotta] eyiplen'guchiler özi özige qarshi guwahliq bermesliki yaki özining gunahini iqrar qilmasliqi;
- egerde gunahkar dep jaza békitilgen bolsa we herqandaq bir késim hökümi ijra qilin'ghan bolsa, qanun boyiche bir derijilik yuqiri sot mehkimmilliri qayta körüp chiqqan bölishi kérek;

Hökümetler bu hoqoqlargha hörmet qilish اساسida choqum öz qanun sistémilirining ishenchilikligini we qanunining izzet-hörmitini qoghdishi kérek.

Egerde ademler qanunni ijra qilidighan xadimlar teripidin ten jazasigha we xorlinsh mu'amillirige uchursa, gunahsiz ademlerge jaza bérilidu yaki jinayi ishlar qanunni ademlarning erkin pikir qilish hoqoini deysende qilghan bolidu we bu xildiki sotlash roshen halda qanun sistémilirining ishenchilikligini tamamen yoqqa chiqiridu.

Noor-Ul-Islam Sherbaz, narazilik körsütush herikitige qatnashqan waqtida 17 yash bolup, 2009- yili iyuldiki weqi'ege chétilip qolgha élinip menggülük qamaq jazasigha höküm qilin'ghan.

U 2009- yili 27-iyul qolgha élin'ghan. Saqchilar uning 5- iyul namayishige qatnashqanliqi sewebidin qolgha élin'ghanliqini a'ilisige uqturghan. Ular mushu balining beden qurlshigha oxshaydighan bir baliing namayishta saqchilargha tash atqanliqidin guman qilghanliqini éytqan. Nur-ul-islam-sherbaz qolgha élin'ghandin tartip hazirgha qeder uning herqandaq bir adem bilen körushishige yol qoyulmighan.

Nur-ul-islam-sherbaz aqsuda sotlan'ghan (xitay tilida: akesu). Aqsu ottura xelq sot mehkimisi uning dilosi ustidin peqet 30 minutla sot achqan we bu sot échilish heqqidiki xewer peqet bir kün ilgirila bildürülgen.

Sot bir top uyghurlarning bir ademni kochida uruwatqan körünishtiki bir sin filimi [widi'o] ispat qatarida körsetken emma bu bir top uyghurlarning bir ademni kochida uruwatqanligi yaki uning qolida tash kötürüp mangghalighidek bir körünüş bu sin filimde körülmigen. Biraq qandaqla bolmisun bu sin filimida uning shu kochida kétip barghan bir körünishi élin'ghan.

Sot yene bir qanche aylardin kéyin filimge alghan bashqa bir sin filmni yeni saqchi xadimliri nur-ul-islam-sherbazni qatilliq yuzbergen yerge élip barghan bir körünüşni ispat qatarida körsetken. Bu sin filimige yene nur-ul-islam-sherbazning adem ölturgenligige iqrar qilghan körünushimu élin'ghan. Démek peqetla uning jinayet ötkuzgeligini ispatlaydighan ispat uning öz iqrarnamisi bolghan we mundaq bir iqrarnamining ten jazasi arqiliq élin'ghanliq éhtimali bar chünki xitayda [mehbuslarga ten jazasi bérish arqiliq iqrar qildurushtek] mundaq qilmish omumlashqan bir adetke aylan'ghan.

Bu sot mehkimisi nur-ul-islam-sherbazni “qatilliq” we “qutratquluq qilip weqi'e chiqarghan” (ayrim halda jinayi ishlar qanunining 232 we 293 maddiliri boyiche) dégen jinayetlerni artip, gunahkar dep höküm chiqarghan. Sot mehkimisi uning sotlinishi dawamida bir aqlighuchi adwokat belgilep bergen..

Gülmire imin 14- iyul ürümchidiki öyide qolgha élin'ghan. 1- apéril ürümchi ottura xelq sot mehkimisi unini bashqa 5 eyplen'guchining diloliri bilen birlikte sotlighan. Uning soti etigende bashlinip taki kech sa'et 9 ghiche dawam qilghan. Eng axirda gülmire menggülük turma jazasigha höküm qilin'ghan. Uninggha “bölgüncilik, dölet mexpiyetlikini ashkarilash we qanunsiz namayish orunlashturush” qatarliq jinayetler artilip, gunahkar dep höküm chiqirilghan.

Gülmirege mundaq hökümning bérilishi uning salkin torbétige da'imliq eser yézip turghanliqi bilen munasiwetlik bolup, bu torbettimu bashqa torbetlerge oxshash 2009- yili 5- iyulda namayish qilishqa chaqiriq qilin'ghan uxturushlar chaplan'ghan torbetlerning biri idi.

Xitay merkizi téléwiziye istansisi bergin bir xewerde gülmirening norwigiyede yashaydighan yoldishi we dunya uyghur qurultiyi bilen baghlinishi barliqini bayan qilghan.⁸⁹

Gülmirening soti échilghanda yene 5 eyiplen'guchilarning sotimu birlikte échilghan bolup, ular 15 yilgha qeder bolghan muqim qamaq jazalirigha we menggülük turma jazalirigha höküm qilin'ghan bolup, xelq'ara kechürüm teshkilati ularning kimler ikenliki heqqide héchqandaq melumatlarga ige

bolalmidi.

Gülmirening soti échilghan waqitta u sotta özining saqchilarning yigihwélishe orunlirida tutup turulghan waqitta bu tutup turush orni ademler bilen liq tolup ketkenliki, u yerde yuyunush shara'itlirining yoqluqi, uninggha usuzlighi üçhün tuzluq su berilgenligi, hajetxanigha bérishqa yol qoymighanlighi, urulghanliqi we bu sewebtin bedinide qalghan jarahetlerning dawalashsiz qaldurulghanliqi qatarliq ten jazasigha we xorlinishqa uchurghanliqini yitishqa urun'ghan. Eng axirida glmire özimu bilmeydighan néme mezmunda yézilghanliqi namelum bir höjetke imza qoyushqa mejbur qilin'ghan.

ERKINLIK WE HOQOQLARNING TĒXIMU QATTIQ CHEKLINISHI

Shuar xelq wekiller qurultiyi teripidin 2009- yili 27- séntebir da'iriler “dölet bixeterlikige xewp yetküzidighan, döletning we omumning menpi'etini ziyar'gha uchurtidighan, milletler ittapaqliqigha buzghunchiliq qilidighan, milliy bölgunchilikni terghib qilip jem'iyet muqumlighini buzush we alaqe, bixeterlik séstimillirigha xeter élip kélishe” éhtimalliqi bar dep qarighan tor alaqe [intérnét] pa'aliyetlirini cheklesh toghrisida yéngi bir belgilime maqullidi.⁹⁰

Yerlik da'iriler bu yéngi belgilimini “öz waqtida chiqirilghan we zörür bolghan” belgilime ikenlikini sherhlep, qarshi alidighanliqini bildürüp, uch xil küchler “xata we qanunsiz uchurlarni torda tarqitip, milletler otturisida toqunush peyda qilghan” dep eyiplidi.⁹¹

Qandaq bulishidin qett'iy nezer xelq'ara kechürüm teshkilati mezkur belgilime éniqki uyghurlarning pikir erkinlikini téximu boghidu we rayonda uchurlarning tarqilishini chekleydu dep qaraydu.

Ürümchi dölet xewpsizlik idarisi 2009- yili 11- iyul yollarda we ammiwi sorunlarda “qanunsiz” yighilish, yorush qilish we namayish qilishni cheklesh toghrisida belgilime chiqarghan. Unngda éytishiche eger kishiler bu belgilimige xilapliq qilsa jerimane qoyulidighanlighi we jinayi jawabkarliqqa tartilidighanlighi bayan qilin'ghan.⁹² Bu doklatni teyyarlash üçhün xelq'ara kechürüm teshkilati teripidin söhbet élip bérilghan bir adem özining 2009- yili öktebirde kechte bir réstoranda dostliri bilen ghizaliniwatqanda “qanunsiz yighilishqa qatnashqan” dep qarilip saqchilar teripidin qisqa waqit tutup turulghanliqini éytip berdi.⁹³

Da'iriler 2009- yili iyulda ürümchidiki barliq ademlerning tekshurulidighanlighini shunga özining kimlik kinishkisini yénida bille élip yürüshi kéreklikini uqturup buyruq élan qilghan.⁹⁴ Da'irilerning éytishiche

köp sandiki qalaymaqanchilik chiqarghuchilar shuar ning jenubidin kelgen köchmenler bolup, köpinchisi ürümchide waqitliq turush ruxsiti alghanlar yaki qanunsiz turuwatqanlar iken.⁹⁵

2010- yili mart ürümchi shehiring sheher bashliqi xitay axbaratirigha söz qilip sheherlik hökümetning sheherde yashawatqan köchme nopuslarga qarita nazaret qilishni yenimu kucheytidighanlighini we bu herkitning “jem’iyet amaniqigha kapaletlik qilish” meqsitide élip bériliwatqanlighini éytqan. U melumat bérup hökümet xadimliri we kocha charlaydighan qatnash wastillirining sheher kochillirining hemme jaylirigha “orunlushup” bolghanliqini, 3000 kishilik alahide saqchi küchlrini qobul qilghanliqini, bixeterlik eslihelirining yéngilan’ghalighi we kochilarni nazaret qilidighan bixeterlik apparatirining köpeytilgenlikini bayan qilghan. U yene sözide bunnngdin kéyin sheherlik hökümet da’irilirining “milletler otturisdiki milliy öchmenlik” ni yoq qilish üçün ishsizliq qatarliq ijtima’iy mesililerge “köprek köngül bolidighanliqi” ni bildürgen.⁹⁶

INSAN HEQLIRI QANUNINING BELGILIMILLIRI BOYICHE JIDDIY WEQ’ELERGE CHARE QOLLINISH ÖLCHEMLIRI

Xelq’araliq insan heqliri qanuni we uning ölchemliri eger jiddiy weq’eler yuzberse qattiq chariler qollinish zörlükini étirap qilidu we bu belgilik turdiki insan heqlirige cheklime qoyushni körsitidu emma bu xildiki cheklesh normal waqitta qollunilsa mundaq heriketni toghra dep qarighili bolmaydu. Qandaqla bulishidin qett’iy nezer mundaq bir cheklimler tüp insan hoquqini cheklesh derijisige kéngeytilp qollunulmasligi kérek bu dégenlik yashash hoquqi, kemsitilishtin xali bolush hoquqi we qiynash, rehimsizlik qilish, insansizlarche izzet-hörmitini chüshüridighan mu’amililerge uchrash we jazalinishtin xali bolush hoquqlirini we bashqa munasiwetlik hoqoqlari körsitidu. Oxshashla döletler yene jiddiy weq’eler yuzbergen waqitta shexlarni erkinlikidin xalighanche mehrum qilmasliqi yaki sot qilishning asasiy prinsiplirigha zit bolghan adaletsiz sot élip barmasligi yene eyiplen’guchilerning gunahsiz bolush éhtimalliqinimu nezardin saqit qilmasliqi kérek. Jiddiy weq’elarning éhtiyaji tüpeylidin yolgha qoyulghan ademlerning hoquqini cheklesh cheklimillirining chéki cheklik da’iride bölishi we mundaq weq’eler toxtighandin kéyin cheklimler derhal bikar qilinishi kérek. bu xildiki cheklesh charillirini qollunshda choqum döletlerning öz üstige alghan xelq’araliq qanunlarga ri’aye qilish mejburiyetliri asasiya ademlerni milliti, renggi, jinsi, tili, dini we ijtima’iy kélip chiqishi sewebidin kemsitish heriketliride bolmasliqi kérek. Bu prinsiplar insan heqliri kométittining umumiy izahatida tepsilati bilen buyruq shekilde chüshendürülgen bolup we bu kométittining mutexassislerdin teshkillen’gen mes’ul orgini jiddiy weq’eler yuzbergende döletlerning xelq’araliq puqraliq we siyasiy hoqoqlar ehdimisining 4-maddisining ijra qilinish ehwallirini nazaret qilidu.

Gerche xitay bu ehdinamige qatnashmighan dölet bolsimu emma imza qoyghan. Démek bu shuni chüshendürdiki xitay mezkur ehdinamining obékti we meqsetlirige qarshi ish qilmasliqi we ehdinamige bezi türlük insan heqlirini “kémeymeslik” prinsipliri boyiche dölet küchini cheklik derijide ishlitishi kérek we bu nuqta yuqirida chüshendürüp ötulgendek mezkur ehdinamining obékti we nishaniniing bir ayrilmas terkiwidur.

⁹⁷

XULASE

Xitay da'iriliri yene adettikidekla 2009- yili iyulda yuzbergen naraziliq herikitini “urush, chéqish, bulash we ot qoyush” xaraktérini alghan we “uch xil küchler” weten ichi we sirtidin planlap orunlashturghan “éghir zorawanliq jinayi herikiti” dep qarimaqta emma bu weqi'ening tinch namayishitin partlap chiqqanliqini kemdin kem tilgha almaqta.⁹⁸

Shuar xelq qurultiyi 2009- yili awghusta yene özining “muqimliqini hel qilishning chariliri we milletler ara ittiraqliq” qararini maqullap, yene tekrar halda bu qétim yuzbergen naraziliq korsutush we qalaymaqanchiliq weqi'esini peqet dölet ichi we chet'ellerdiki uyghur “bölgünchi” küchler qutratquluq qilish arqiliq keltürüp chiqarghan bir “siyasiy küresh” dep eyiblimate bu “düşmen” küchlerge qarshi “teshebbuskarliq bilen zerbe bérish” arqiliq “milletler ittiraqliqini qoghdash” ni terghib qilmaqta.⁹⁹

Xelq'ara kechürüm teshkilati mundaq dep qaraydu egerde da'iriler mezkur weqi'ege qarita etrapliq we muwapiq bolghan analizlar élip bérüp, weqi'eni jinayi qilmish dep qarlashtin köre meslihet bérish, qalpaq keydurushtin köre uyghurlarning dert-elemlirini anglash rayonda uzun muddetlik jem'iyetning muqumlighini ishqa ashurup, éqip yürgen qorqunch we öz-ara ishenmeslikin tugutishke paydiliqtur.

Da'irilerning ötken yili iyudin bashlap shuar gha qarta yuguzidighan siyasetlirini tengsheshning zörürlükini tonup yetkenlikining bésharitimu boluwatidu. Shianggangda neshrdin chiqidighan ming pao gézitining bir xewiride “weqi'e yuzbergendin kéyin merkizi hökümetning nurghun tekshürüş we tetqiqat élip barghanliqini yene mezkur weqi'eni shijang musteqilliq küchlirining tesiride yuzbergen dep qaraydighanliqini we yene aptonom rayondiki partiye kométittining, hökümet we her qaysi tereplerning saqliniwatqan ijtimai'iy mesililerni we bu yuzbergen weqi'elerni birterep qilishta yétersizliki barliqini” bayan qilghan.¹⁰⁰ 2009- yili séntebirde ürümchi xitay kommunist partiye sékrétari we ürümchidiki saqchi bashlighining wezipisi, 2010- yili aprélda shuar ning xitay kommunist partiye sékritarining wezipisi almashturuldi.

Yenimu tepsilerek toxtalsaq xitay da'iriliri 2009- yili iyulda yuzbergen naraziliq weqi'esige inkas qayturush meqsitide tunji qétim mexsus shijang xizmet yighini échilidighanlighini élan qilip bu yighinni 2010- yili mayda ötküzdi. Bu shijang xizmet yighini del tibet aptonom rayoni toghrisida échilghan yighin'gha oxshash bir shekilde élip bérilghan bolup, xitay kommunist partiyisi merkizi kométittining siyasiy biyrosining barliq heyi'et ezaliri qatnashqan we bu yighin yépiq shekilde échilghan bolup, xitay re'isi

xu jintaw rayon'gha qarita 10 milliard yuen (texminen 1 milliard 400 million amérika dollari) meblegh sélinidighan yéngi bir tereqqiyat pilanini élan qildi. Bu tereqqiyat planining meqsiti rayonda “halqima tereqqiyat” élip bérish “menggülük eminlik” berpa qilish dep bayan qilghan. Démek xitay da'iriliri bu iqtisadni tereqqiy qildurush pilanini ghebilik élip bérishi üçün aldi bilen rayondiki xen xitay milliti bilen az sanliq milletler otturida saqliniwatqan iqtisadiy jehettiki tengsizlikni hel qilip, az sanliq milletlerge qarita iqtisadni tereqqiy qildurush pursetlirini yaritip bérish we mebleghlerni teqsim qilishda kemsitilmesligi hem bu tereqqiyat choqum az sanliq milletlerning kelgüsi teqdirige zor özgirishlerni élip kélishi kapaletlendirüshi kérek.

Xitay da'iriliri 2009- yili iyulda yuzbergen naraziliq weqi'esige qarita musteqil we biterep bolghan tekshürüsh élip bérishqa ruxset qilishi we weqi'e yuzbergen jaylarga bérish, weqi'e shahitliri we tutup turliwatqanlar bilen körushush arqiliq weqi'e toghrisida igiligen uchurlarning hemmisini ochuq-ashkara neshr qilish qatarliq xizmetlerni élip bérishqa toluq hemkarlishishi kérek. 2009- yili iyul naraziliq herikiti dawamida we weqi'edin kéyin yuzbergen insan heqliri deprendichilik toghrisidiki shikayetler choqum tekshurulishi we ochuq-ashkara shekilde otturigha qoyulushi kérek. Da'iriler mushundaq bir tekshürüsh élip bérilip érishken uchurlarni qollinish اساسida élip bérilidighan herqandaq bir sotlashning choqum xelq'araliq ölchemler boyiche adil bulishigha we ölüm jazasi bermeslikke kapaletlik qilishi kérek.

XITAY HÖKUMITIGE BÉRILIDIGHAN TEKLIPLER

- weqi'e toghrisida etrapliq, ünümlük bolghan musteqil we biterep tekshürüsh élip bérish we tekshürgüchilerning weqi'e yuzbergen jaylarga bérishigha, munasiwetlik höjjetlerni körushige, weqi'e shahitliri, tutup turush orunlirida turuwatqan tutqunlar bilen körushishige kapaletlik qilinishi hem bu weqi'e toghrisida igellen'gen uchurlar eynen tepsilati bilen neshr qilin'ghanda kishiler herqandaq shekildiki ziyankeshlikke uchashtin qoghdulushi kérek;
- we mushundaq bir tekshürüshke hökumetsiz teshkilatlarnimu öz ishige alghan musteqil kuzetkuchilerning qatnishishigha yol quyushi;
- weqi'e toghrisida igellen'gen uchurlar kéyin birdek xelq'araliq adil sot élip bérish ölchemliri boyiche adil sot qilish we ölüm jazasi bermeslik kapaletke ige qilinishi;
- weqi'ede ölgen we dawamliq tutup turush orunlirida turuwatqanlarning qayerde ikenliki hem ularning hazirqi ehwalliri heqqide toluq hésab bérish;

- qolgha élin’ghanlarning ten jazasigha we xorlinsh mu’amillirige uchurghanliq heqqidiki shikayetler ustidin tekshürüş élip béríp, bu qilmishlarga jawabkar bolghanlarni jazalash, qolgha élin’ghanlarning ten jazasigha we xorlinsh mu’amillirige uchurmaslighigha kapaletlik qilish we ziyankeshlikke uchurghuchilargha tölem bérish;
- ten jazasi bergüchi jawabkarliqqa tartilip élip bérilghan sotta ten jazasi arqiliq élin’ghan guwahliqni ispat ornida ishlitishtin bashqa qanun arqiliq herqandaq shekilde ten jazasi qollinish usuli bilen élin’ghan herqandaq bir guwahliq ispatini qanunni ijra qilishta ispat qatarida qollinish men’i qilinishi kérek;
- peqet özlirining erkin pikir qilish, yighilish we oyushush erkinliki hoquqini ishlitish sewebidin qolgha élin’ghanlar derhal we shertsiz qoyup bérilishi kérek;
- qanunni ijra qilghanda erkin pikir qilish, yighilish we oyushush erkinliki qatarliq insan heqliri hoquqini ishlitish arqiliq élip bérilghan tinchliq pa’aliyetliri bilen xelq’arada birdek étirap qilin’ghan jinayi ishlar qanuni otturisdiki perqni éniq ayrish kérek
- xelq’araliq insan heqliri qanunining ölchemliri اساسida uyghurlarning öz medeniyitidin behrimen bolush, diniy pa’aliyetlerge qatnishish we öz tilini qollinish hoquqliri hörmet qilinishi we qoghdlishi kérek;
- xitay döli özining ichki qanunigha xelq’araliq barliq irqiy kemsitilishni yoqutuish ehdimasining 1- maddisidiki herqandaq shekildiki kemsitilish heriketlirini men’i qilishi dégen maddisini éniq sherhlishi we bu ehdimamini tebdiiqlap qollinishi kérek;
- birleshken döletler teshkilatining irqiy kemsitilishni yoqitish kométittining munasiwetlik tekliplirini ijra qilishi kérek;
- tereqqiyat planigha jem’iyet ezalirining toluq qatnashturulushi we hemme milletlarning teng menpe’etke érishishi kapaletke ige qilinishi kérek;
- az sanliq milletlarning hoquqini qoghdash mesilliliride birleshken döletler teshkilatidin yadrem sorishi kérek;
- xelq’araliq puqraliq we siyasiy hoqoqlar ehdimasini we birleshken döletler teshkilatining ten jazasi we bashqa rehimsiz, insansiz we izzet-hörmitini chüshüridighan mu’amillilerge we jazalashlarga qarshi turush ehdimasining ixtiyari bolghan kélishimnamisini [optional protocol] we bashqa munasiwetlik xelq’araliq insan heqliri ehdimamillirini testiqlishi kérek.

IZAHATLAR

- ¹ Xelq'ara kechürm teshkilatining n (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.
- ² Xelq'ara kechürüm teshkilatining g (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.
- ³ ShUAR ni milliy terkiw jehettin milletler bir-birlirige ariliship ketken rayon bolup, az sanliq milletler nopusining 60% teshkil qilidu. Xen xitay millitining rayondiki nopusi 1949- yili 5.5% bolup, hazir texminen 41% ni teshkil qilidu. Uyghurlar sani eng köp étining millet bolup, nopusning texminen 47% ni igileydu. Bu rayonda yene 12% teshkil qilidighan qazaq, qirghiz, tatar, özbék we tajiklarni öz ichige alghan bashqa az sanliq milletler yashaydu. 1949-yilidin buyan hökümetning xen xitay ahallirining rayon'gha köchüp kélip yerlishishini iqtisadiy jehettin righbetlendürüş siyasetini qollinishi netijiside xen xitay millitining rayondiki nopusi tézdin köpeygen. 2000- yili ürümchide élip béirilghan nopus sitastistikiside körsutilishiche ürümchi shehirining 75,3% nopusini teshkil qilidighan xen xitaylarga sélishturghanda uyghurlarning nopusi peqet 12,8% ni igiligen.
- ⁴ Tunggan (Hui) asasiq xitay tilida sözlshidighan musulmanlar bolup, shuar nopusining 5% ni teshkil qilidu. Ürümchide tungganlar nopusning 8 % ni igileydu.
- ⁵ Puqralar we qoralliq saqchi xadimliri xitayning gherbiy shimalida öltürüldi [Civilians and armed police officer killed in NW China violence]. Xinhua, 2009- yili 6-iyul, towendiki torbet ulunishidin korgili bolidu: http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/06/content_11658819.htm
- ⁶ Xelq'ara kechürüm teshkilatining 2010- yili mayda élip barghan söhbet xatirisi; Rabiye qadir teripidin Wall Street Journal de élan qilin'ghan [The Real Story of the Uighur Riots by Rebiya Kadeer] uyghur qalaymaqanchilighining heqqi mahiyiti dégen maqalidin körüng; Töwendiki torbet ulunishidin korgili bolidu: <http://online.wsj.com/article/SB124701252209109027.html>
- ⁷ Saqchi ikki uyghurni ürümchidiki bir meschitning yénida ölturdi. [Police kill two Uighurs near Urumqi mosque] . Xinhua (BBC arqiliq élin'ghan), 2009- yili 13- iyul.
- ⁸ Xitay jinayi ishlar qanunining 48- maddisida ölüm jazasi béirilgenlerge ijra qilinish ikki yil kéchikturlidu “eger jinayetchige béirilgen ölüm jazasini derhal ijra qilishning zörüiyiti bolmighan shara'itta” dep körsitilgen. Eger ölüm jazasigha höküm qilin'ghan mehbuslarning “qestenlik bilen adem ölturgenligige munasiwetlik ispatlar resmiy békitilse” ulargha béirilgen ölüm jazasi dawamliq ijra qilinidu. Xitay hökümitining wekilliri ölüm jazasini kéchikturup ijra qilish hökümlirining adette jinayiti yiniktilp menggülük qamaq jazasigha özgiridighanlighini chushendurdu.
- ⁹ Obzor: qalaymaqanchiliq shijanggha balayi-qaza élip keldi [Commentary: Riot a catastrophe for Xinjiang]. Xinhua, 2009- yili 6- ay. Bu menbeni töwendiki torbet ulunishidin köreleysiz: http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/06/content_11662490.htm kéyin xitay da'iriliri rabiye qadarning 5- iyul weqi'esige qomandanliq qilghanliq toghrisida uning ürümchidiki ademlerge weqi'e yuzbérishtin ilgiri qilghan téléfonini ispat qatarida otturigha qoydi. U téléfonda sözleshken waqtda ademlerge “ürümchide birer ish yuzbéridu” shunga munasiwetlik ispatlarni yighinglar digenligi éytilghan. Bir qeder tepsilerek uchurlargha ige

---

bolush uchün saqchi terepning ispat qatarida dunya uyghur qurultiyi qalaymaqanchiliqqa qomandanliq qildi dégen xewerni körün. Xinhua, 2009- yili 7- iyul, bu xewerni töwendiki torbet ulunishidin köreleysiz :http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/07/content_11663784.htm; Qirghinchiliqtin kéyin weziyet eslige keltürüldi, China Daily, 2009- yili 7- iyul we bu xewerni töwendiki ulunushtin köreleysiz: http://www.chinadaily.com.cn/china/2009-07/07/content_8385032.htm

¹⁰ Toqunush yuzbergen shijangda iqtisadni tereqqiy qildurush planlandi [Strife-hit Xinjiang set for economic boom], South China Morning Post, 22 may 2010- yili.

¹¹ “5- iyul zorawanliq weqi’esige qatnashqan jinayet gumandarlarini melum qilish her millet xelqining bash tartip bolalmaydighan mes’uliyiti...herqandaq adem jinayet gumandarlarini melum qilsa mukapat bérilidu we maxtilidu. [...] hazir shijang duch kéliwatqan eng chong xeter bölgünchilik we jinayi qilmishlardur.” zorawanliq weqi’esidin kéyin, xitay ürümchige teshwiqat hujumi bashlidi [After the violence, China hits Urumqi with propaganda blitz] . Agency France – Press, 2009- yili 17- iyul.

¹² Tepsilatini körüş uchün xelq’ara kechürüm teshkilatining: xitayda uyghurlarning milliy kimliki xeter astida [Uighur ethnic identity under threat in China,] 2009- yili april (Index: ASA 17/021/2004), töwendiki ulunushtin köreleysiz: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/021/2004/en>; we We xelq’ara kechürüm teshkilatining: shijang uyghur aptonom rayonda yurguzuliatqan éghir insan heqliri zorawaliqliri [Gross violations of human rights in the Xinjiang Uighur Autonomous Region], Mart 1999 (Index: ASA17/018/1999), töwendiki ulunushtin köreleysiz: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/018/1999/en>.

¹³ Xitay 2008- yili 1,300 musulmanlarni qolgha aldi [China arrested 1,300 Muslims in 2008], Agence France-Presse, xewri, 5 – yanvar 2009.

¹⁴ Shijangda meschitlerni we diniy basturush [Crackdown on Xinjiang Mosques, Religion], Radio Free Asia, 14 awghust 2008, bu ulunushtin körung: <http://www.rfa.org/english/news/uyghur/directive-08142008114700.html>

¹⁵ “Térorizmgha qarshi urush qilish” uchün shijangda xitay (manju) tilini ders qilip utush [Mandarin Lessons in Xinjiang ‘Help Fight Terrorism’], China Daily, 4 iyun 2009, töwendiki ulunushtin köreleysiz http://www.chinadaily.com.cn/china/2009-06/04/content_8250223.htm

¹⁶ Hökumet shijangda az sanliq milletlerning ishqa orunlushishini cheklesh qatarliq kemsitish heriketlirini dawamliq élip bériwatidu [Governments in Xinjiang Continue to Sponsor, Sanction Job Recruitment That Discriminates Against Ethnic Minorities], Congressional-Executive Commission on China, bu ulunushtin körung: <http://www.cecc.gov/pages/virtualAcad/index.php?showsingle=117001>

¹⁷ Téximu köp uchurgha ige bolush we misal uchun töwendikilerni körung: xelq’ara kechürüm teshkilati- mexpiy zorawanliq: shijangda insan heqlirining depsende qilinishi [Secret violence: human rights violations in Xinjiang], Nowember 1992 (Index: ASA 17/050/1992), bu ulunushtin körung: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/050/1992/en>; Xelq’ara kechürüm teshkilati: 1997- yili ghulja basturushida ziyankeshlikke uchurghanlarga adalet yoq [No justice for the victims of the 1997 crackdown in Gulja], Fewral 2003 (Index: ASA

17/011/2003), töwendiki ulunushtin köreleysiz:

<http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/011/2003/en>; Yene xelq'ara kechürüm teshkilatining : rabiye qadarning 1997- yili 5-féwral ghulja qirghinchiliqtin kéyin weqi'e heqqide éytqanliri [Rebiya Kadeer's personal account of Gulja after the massacre on 5 February 1997], Fewral 2007 (Index: ASA 17/001/2007), töwendiki ulunushtin körung: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/001/2007/en>

¹⁸ Xitay merkizi hökumitining shingjangning menggü emin bölishi uchun szip chiqqan “halqima tereqqiyat” xeritisi [Chinese central authorities outline roadmap for Xinjiang's leapfrog development, lasting stability], Xinhua, 20 May 2010, bu ulunushtin körung: http://news.xinhuanet.com/english2010/china/2010-05/20/c_13306534.htm

¹⁹ Téximu köp uchurgha ige bolush we xitaydiki misal üçhün töwendiki maqalini körüng: az sanliq milletlarning siqip chiqirilishi, sirtta qaldurulushi we yuqiri örlewatqan jiddiylik [Minority exclusion, marginalization and rising tensions], Minority Rights Group International, 2007, bu ulunushtin körung: <http://www.minorityrights.org/1083/reports/china-minority-exclusion-marginalization-and-rising-tensions.html>

²⁰ Xelq'araliq Irqiy Kemsitilishni Yoqutush Ehdinamisi [ICERD] birlashken döletler teshkilati umumiy yighinining 2106 (xx) qétimlik qarari اساسida 21 dékabr 1965 özgertish kirgüzülüp, 4 yanwar 1969- yili küchke ige qilin'ghan.

²¹ Iqtisadi, ijtimaiy we medeniyet hoquqliri kométittining xitay ustidin élip barghan tekshürüş xulasasi [Concluding observations of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights: China]. E/C.12/1/Add.107. May 2005, bu ulunushtin körung: [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/E.C.12.1.Add.107.En?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/E.C.12.1.Add.107.En?Opendocument)

²² Irqiy Kemsitilishni Yoqutush Kometittining xitay ustidin élip barghan tekshürüş xulasasi [Concluding observations of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination, China]. CERD/C/CHN/CO/10-13. Sentebir 2009, bu ulunushtin körung: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cerd/docs/co/CERD.C.CHN.13.CO.1013.doc>

²³ Xelq'ara kechürüm teshkilatining E (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

²⁴ Ikki adem oyunchuq zawutida yuzbergen irqiy toqunushta öldi [Two killed in Ethnic clash at toy plant], South China Morning Post, 27 iyun 2009.

²⁵ Guangdong oyunchuq zawutida yuzbergen jédelning söz-chöchek tarqatquchisi qolgha élindi [Rumormonger held over Guangdong toy factory brawl], Xinhua, 28 iyun 2009, bu ulunushtin körung: http://news.xinhuanet.com/english/2009-06/29/content_11616274.htm

²⁶ Misal uchun töwendikilerni körung: uyghur amérika jem'iyiti guangdongdiki zawutta uyghur ishchilarning ölturulgenligini eyibildi [See for example UAA condemns killing of Uighur workers in at Guandong factory] , Uyghur American Association, 29 iyun 2009, torbettiki ulunush: <http://www.uhrp.org/articles/2353/1/UAA-condemns-killing-of-Uyghur-worker>

²⁷ Kona gumanxorluq ürümchidiki irqiy toqunushta téximu gewdilendi [Old suspicions magnified mistrust into ethnic riots in Urumqi], The Guardian, 10 July 2009, bu ulunushtin körung: <http://www.guardian.co.uk/world/2009/jul/10/china-riots-uyghurs-han-urumqi>. “Muhapizetchiler” géziti élip barghan bu söhbet bergüchilerning bayanlirining rastliqini musteqil tereplerning muqerrerleshtürüp bérishige amal qilalmighan.

---

²⁸ 2009-yili séntebir, zorawanliq herikiti ürümchide qayta partlidi. Nahayiti köp sandiki xen xitaylar özliri yasighan qorallarni kötürüp hökümetning özlirini yingne bilen qorallan'ghan uyghurlarning hujumidin qoghdiymighanlighi toghrisidiki söz-chöchek اساسida daghdughiliq namayish élip béríp shuar xitay kommunist partyesi sékrétari wang léchuenning istépa bérishini telep qildi. Da'irilerning resmii xewiride bayan qilishiche bu namayishta 3-séntebir 5 adem ölgen. (misal üçün ürümchining ehwalı asasiy jehettin kontrol astida: mu'awin sheher bashliqi: http://news.xinhuanet.com/english/2009-09/04/content_11998382.htm). 153- yolda qatnaydighan bir yoluchi aptobusi penler akadéimiyesining qéshida tosulup turup qalghanda bir ayal xelq'ara kechürüm teshkilatigha özining bir xen xitayning manga yingne sanjidi dep waqirighanlighini körgenlikini we bu ayalning béshigha yaghliq chigwalghan uyghur ayal dep perez qilghan bir ayalgha 40-50 aemning örulup qarighanliqini "shu chaghda u ayal qéchishqa urundi biraq qollirigha tash éliwalghan bir qanche ademler teripidin örulup, yerge yatquzuwétildi. kéyin ademler u aylani qorshuwalghanlighi üçün yene néme ishlarning bolghanliqini éniq körelmidim biraq ularning u ayalni tépiwatqanlighini kördüm." séntebirning otturilirida 9 adem yingne kötürüp yurgenligi we bashqilargha yingne sanjip hujum qilish tehditi peyda qilghan dégen eyibleshler bilen höküm élan qilip qamaq jazasi bérildi.

²⁹ Shinjang qalaymaqanchilighini keltürüp chiqirishqa seweb bolghan zawutta majira qilghan 15 jinayet gumandari qolgha élini [15 suspects detained over factory fight that triggered Xinjiang violence], Xinhua, 7 iyul 2009, bu ulunushtin körung: http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/08/content_11675994.htm

³⁰ Jenubiy xitaydiki zawutta yuzbergen ejellik toqunushqa qatnashqan bir ademge ölüm jazasi bérildi [Man sentenced to death after fatal factory brawl in South China], Xinhua, 10 Oktebir 2009, xewerni bu ulunushtin körung: http://news.xinhuanet.com/english/2009-10/10/content_12205433.htm

³¹ Xen [xitay] we uyghur guruppilliri zawutta bille ishlimekte [Han, Uyghur groups working together at factory], China Daily, 8 iyul 2009, bu ulunushtin körung: http://www.chinadaily.com.cn/china/2009-07/08/content_8390577.htm

³² Téximu kop melumatqa we misallargha érishish üçün bu dokilatni körung: amérika kéngesh palatasi ijra'iyé kométittining xitay toghrisidiki 2009- yilliq doklati [Congressional-Executive Commission on China Annual Report 2009], bu ulunushtin köreleysiz: <http://www.cecc.gov/pages/annualRpt/annualRpt09/CECCannRpt2009.pdf>

³³ Ölchemlik xitay waqti UTC+8, bu waqit xitay xelq jumhuriyitide ölchem qilip qollunulidi. Qandaqla bolmisun joghurapiyelik jaylishishi sewebidin shuar yerlik xelqler ürümchi waqtini ölchem qilip qollunidu we bu waqit (UTC+6) béyijing waqtidin ikki sa'et kéyin. Bu doklatta éytilghan waqitlarning hemmisi ürümchi waqtini qollandi

³⁴ QQ xitayda nahayiti omumlashqan tor (intérnet) alaqlilishish sehipisidir.

³⁵ Xelq'ara kechürüm teshkilatining N (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

³⁶ Xelq'ara kechürüm teshkilatining H (ayal) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

³⁷ Xelq'ara KechürümTeshkilatining P (er) élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

³⁸ 156 adem qirghin qilin'ghandin kéyin ürümchidiki weziyet eslige keltürüldi [Order restored

---

in Urumqi after carnage kills 156], China Daily, 7 iyul 2009, xewerni bu ulunushtin koreleysiz http://www.chinadaily.com.cn/china/2009-07/07/content_8385032.htm

³⁹ Xitay xelq qoralliq saqchi qisimliri merkizi herbiy ishlar kométitti bilen dölet ishlar mehkimisining qosh qumandanligi astida bolup, wezipisi asasiqliq xelq'araliq bixeterlikke köprek merkezlshidu. Egerde térror hujumliri we qalaymaqquanchiliq qatarliq jiddiy weq'eler yuzbese ularning qanunluq inkas qayturush mes'uliyiti bar.

⁴⁰ Xelq'ara KechürümTeshkilatining G (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁴¹ Xelq'ara KechürümTeshkilatining D (ayal) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁴² Xelq'ara KechürümTeshkilatining B (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁴³ Xelq'ara KechürümTeshkilatining A (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁴⁴ Xelq'ara KechürümTeshkilatining P (ayal) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁴⁵ Xelq'ara KechürümTeshkilatining M (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁴⁶ Xelq'ara KechürümTeshkilatining D (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁴⁷ Xelq'ara KechürümTeshkilatining E (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁴⁸ Téximu köp melumatqa we misallargha érishish üçün bu dokilatni körüng: etinik toqunushta 140 adem öldi [Ethnic violence in China leaves 140 dead], The Guardian, 6 July 2009, menbeni bu ulunushtin körüng: <http://www.guardian.co.uk/world/2009/jul/06/china-riots-uighur-xinjiang>; Qalaymaqquanchiliqta 156 ölturulgendin kéyin ürümchi kochilliri qan'gha toldi [Blood on the streets of Urumqi after 156 people are killed in riot], The Times, 7 iyun 2009, menbe bu ulunushta:

<http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/asia/article6653133.ece>; Xitaydiki qalaymaqquanchiliqta ölgenlarning sani toghrisida talash- tartish [aDeath Toll Debated In China's Rioting], Washington Post, 11 iyun 2009, , bu ulunushtin körüng: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/07/11/AR2009071100464.html>; Xitayning gheribidiki qalaymaqquanchiliq milletler otturidiki sürkilishni ulghaytti [Riots in Western China Amid Ethnic Tension], New York Times, 5 iyun 2009, menbeni bu ulunushtin körüng: <http://www.nytimes.com/2009/07/06/world/asia/06china.html>; Qorqunchluq eslimiler: shijiang qalaymaqquanchilighi toghrisida guwahchilarning éytqanliri [Recalling the nightmare: witnesses' account of Xinjiang riot], Xinhua, 6 iyul 2009, xewerni bu ulunushtin körüng: http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/06/content_11662652.htm

⁴⁹ Shinjiangdiki xelqler zorawanliq jinayetlerni eyiblididi [People in Xinjiang condemn violent crimes], People's Daily, 7 iyul 2009, xewer menbesi bu ulunushta: <http://english.peopledaily.com.cn/90001/90776/90882/6695058.html>

⁵⁰ Shinjiang qalaymaqquanchilighidiki ölgen sani 140 neperge yitip bardidi [Death toll in Xinjiang riot rises to 140], China Daily, 6 iyul 2009, http://www.chinadaily.com.cn/china/2009-07/06/content_8384017.htm

⁵¹ Misal üçün töwendiki xewerni körüng- xitayning mexpiy axbarati: xitaylar pichirlawtidu [China's secret media: Chinese whispers], The Economist, 17 Jiyun 2010, menbe bu ulunushta: <http://www.economist.com/node/16379897>; We yene: liéksiye sözligende

---

ashkarilini qalghan xitayning xewerlerni qandaq yoq qilganliqi toghrisidiki tepsilatlar [In leaked lecture, details of China's news cleanups], New York Times, 3 iyun 2010, menbe töwendiki ulunushta: <http://www.nytimes.com/2010/06/04/world/asia/04china.html>

⁵² Hökumet xewiri: shingjangda toplangning bashqa jaylarga tarqilip kêtishining aldini élish üçün tor alaqliliri uzuwétildi [Official: Internet cut in Xinjiang to prevent riot from spreading], Xinhua, 7 iyul 2009, menbe töwendiki ulunushta: http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/07/content_11666802.htm

⁵³ Kishilerning normal tor alaqa hayati eslige keltürüldi [With Net, life returns to normal], China Daily, 17 May 2010, xewer menbesi töwendiki ulunushta: http://www.chinadaily.com.cn/china/2010-05/17/content_9854646.htm

⁵⁴ Kishilerning normal tor alaqa hayati eslige keltürüldi [With Net, life returns to normal], China Daily, 17 May 2010, menbe töwendiki ulunushta: http://www.chinadaily.com.cn/cndy/2010-05/17/content_9854726.htm

⁵⁵ Guwahliq bergüchilerning éytqanliri: ürümchi kochilirida jiddiychilik yuqiri pellide [Eyewitness: tensions high on the streets of Urumqi], Telegraph, 7 Jiyul 2009, menbe töwendiki ulunushta: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/china/5769839/Eyewitness-tensions-high-on-the-streets-of-Urumqi.html>

⁵⁶ Xelq'ara KechürümTeshkilatining J (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁵⁷ Xelq'ara KechürümTeshkilatining E (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁵⁸ Xelq'ara KechürümTeshkilatining K (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁵⁹ Xelq'ara KechürümTeshkilatining D (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁶⁰ Xelq'ara KechürümTeshkilatining P (ayal) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁶¹ Birleshken döletler teshkilatining omumiy yighini, qanun ijra qilidighan xadimlarning xizmet ölchemliri 1979-yili özgertish kirgüzülüp maqullan'ghan 34/169 – nomurluq qarari [United Nations General Assembly, Code of Conduct for Law Enforcement Officials, adopted by Resolution 34/169 of 17 December 1979]

⁶² Birleshken döletler teshkilatining ijtimaiy we iqtisadiy ishlar idarisi, qanun ijra qilidighan xadimlarning küch we qoralliq küch ishlitishidiki asasiy prinsiplar we bu 8-öwetlik birleshken döletler teshkilatining jinayet yuzbérishning aldini élish we jinayetchilerge bolghan mu'amililler témisida échilghan yighinida özgertish kirgüzüldi. [United Nations Economic and Social Council, Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials, adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders], Havana, Cuba, 27 awghust – 7 sentebir 1990

⁶³ Birleshken döletler teshkilatining ijtimaiy we iqtisadiy ishlar idarisi we xalighanche qolgha élish, nurgun ademlerge birla waqitta ölüm jazasi bérish, heddidin ziyade jazalashlarni ünümlük tizginlesh prinsiplirining tekliplayihisi - qarar 1989/65, 24-may 1989 [United Nations Economic and Social Council, Principles on the Effective Prevention and Investigation of Extra-legal, Arbitrary and Summary Executions, recommended in Resolution 1989/65 of 24 May 1989.]

-
- ⁶⁴ Kuch ishltishning asasiy prinsipliri toghrisida 4 madda. [Principle 4 of the Basic Principles on the Use of Force.]
- ⁶⁵ Birlashken döletler teshkilatining qanunni ijra qilidighan xadimlarning xizmet ölchemliri [UN Code of Conduct for Law Enforcement Officials, Commentary to Article 3, para. (c).]
- ⁶⁶ Shinjangda yuzbergen qalaymaqqanchiliq rayonning téorgha qarshi turush nérwisigha tegdi [Xinjiang riot hits regional anti-terror nerve], Xinhua, 18 iyul 2009, menbe töwendiki ulunushta: http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/18/content_11727782.htm
- ⁶⁷ Ürümchide yuzbergen qalaymaqqanchiliqta ölgen gunahsiz ademlarning sani 156 neperdin éship ketti [Innocent civilians make up 156 in Urumqi riot death toll], Xinhua, 5 awghust 2009. Menbe bu ulunushta: http://news.xinhuanet.com/english/2009-08/05/content_11831350.htm
- ⁶⁸ Hökumet resimi tereplirining xewer qilishiche 12 zorawan jinayetchilerqalaymaqqanchiliqta étip ölturulgen, shijangning qayta gullunushke ishenchi kamil [Official says 12 mobsters in riot shot dead, Xinjiang confident of revival], Xinhua, 19 July 2009, menbe töwendiki ulunushta : http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/19/content_11730463.htm
- ⁶⁹ Xitaydiki qalaymaqqanchiliqta hökumet terepning ölgen ademler sani toghrisida bergen melumati heqqide munazire [Death toll debated in China's rioting], Washington Post, 11 iyul 2009, menbe bu ulunushta: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/07/11/AR2009071100464.html>
- ⁷⁰ Misal uchun –harry potter filimining ürümchidin qéchip kétishi [See for example Potter film offers Urumqi escapism], China Daily, 16 July 2009, menbe töwendiki ulunushta : http://www.chinadaily.com.cn/china/2009-07/16/content_8435289.htm
- ⁷¹ Ürümchi qalaymaqqanchilighining heqqi arqa körünishi, Aptori Rabiye Qadir [The Real Story of the Uighur Riots by Rebiya Kadeer], The Wall Street Journal, 8 iyul 2009, menbe bu ulunushta: <http://online.wsj.com/article/SB124701252209109027.html>
- ⁷² Ijtima'iy we iqtisadiy ishlar idarisining tekliplayihé qarari 1989/65, 24 may 1989 [Recommended by Economic and Social Council resolution 1989/65 of 24 May 1989.]
- ⁷³ Xitaydiki étining toplanqda nurgunlighan ademler qolgha élini [Ethnic unrest in China leads to mass arrests], CNN, 7 July 2009, available online at <http://edition.cnn.com/2009/WORLD/asiapcf/07/06/china.uyghur.protest/index.html>
- ⁷⁴ Xelq'ara kechürüm teshkilatining 2010- yili mayda élip barghan söhbetliri. J (er) bilen élip barghan söhbet we töwendiki xewerni körüng: ürümchi qalaymaqqanchilighining heqqi arqa körünishi, Aptori Rabiye Qadir [The Real Story of the Uighur Riots by Rebiya Kadeer], The Wall Street Journal, 8 iyul 2009, menbe töwendiki ulunushta: <http://online.wsj.com/article/SB124701252209109027.html>
- ⁷⁵ Tibettiki toplanqda qolgha élin'ghan 1,200 adem qoyup bérildi we shijangda 700 adem qolgha élini. [China freed 1,200 in Tibet unrest, holds 700 over Xinjiang], Agence France-Presse, 10 awghust 2009.
- ⁷⁶ Shijangdiki qalaymaqqanchiliq weqi'esige chétilip yene ademler qolgha élini [New arrests

---

over Xinjiang riots], BBC, 9 dikabir 2009, menbe töwendiki ulunushta:

<http://news.bbc.co.uk/1/hi/8404245.stm>

⁷⁷ Nurbekri: amal bar jinayetchilerni eng qisqa waqit ichide qolgha chushurmiz [白克力: 儘早將犯罪分子捉拿歸案], Xinhua (via Ta Kung Pao), 24 July 2009, Menbeni towendiki ulunushtin korung: http://www.takungpao.com/news/09/07/24/xjst_xgbd-1116822.htm

⁷⁸ Xitay sitastistika idarisining tor bétidiki uchurlardin paydilan'ghan [According to the statistics available at the National Bureau of Statistics of China website (<http://www.stats.gov.cn/english/>)] shuar diki yéza ahalillirining ottura hésab bilen yilliq kishi béshigha toghura kélidighan jughlanma kirimi 3502 yuen (texminen 517 amérika dolliri). We bu oxshash yildiki putun memilikettiki yéza ahallirining otturiche kirimi 4760 yuen (texminen 702 amérika dolliri). Sheher ahallirining yiligha kishi béshigha ayrim halda 11432 yuendin 15780 yuen'giche toghra kelgen (texminen 1687 din 2329 amérika dollirighiche).

⁷⁹ Biz ulargha qarashqimu jür'et qilalmidug- shingda yuzbergen naraziliq herikitidin kéyin mejburi küch ishliitish sewebidin yoqap ketkenler [We are afraid to even look for them. Enforced Disappearances in the Wake of Xinjiang's Protests]. Human Rights Watch, oktebir2009, menbe töwendiki ulunushta: <http://www.hrw.org/en/reports/2009/10/22/we-are-afraid-even-look-them-0>

⁸⁰ Xelq'ara kechürüm teshkilatining R (ayal) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁸¹ Misal uchun Xelq'ara KechürümTeshkilatining : Uyghur panahliq tiliguchilerning mejburi qayturuwetilgenligi heqqide ochuq xet [Amnesty International: Open letter on forcibly deported Uighur asylum-seekers], dikabir 2009 (Index: ASA 17/073/2009), menbeni towendiki ulunushtin koreleysiz: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/073/2009/en>; yene Xelq'ara KechürümTeshkilatining: Kamdodijadiki Uyghur panahliq tiliguchiler toghursida ochuq xet [Amnesty International: Open letter on Uighur asylum seekers in Cambodia], dikabir 2009 (Index: ASA 23/023/2009), menbe töwendiki ulunushta: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA23/023/2009/en>

⁸² Téximu köp menbege érishish uchun xelq'ara kechürüm teshkilatining: xitayda 18 yashqa kirgen biriylen naheq sotlunup menggülük qamaq jazasigha höküm qilindi [Amnesty International: China: Life sentence for 18-year-old, unfair trial], April 2010 (Index: ASA 17/017/2010), bu ulunushtin körung: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/017/2010/en>; Xitayda qolgha élin'ghan uyghur zhurnalist ten jazasigha uchrash xewpi astida [China: Uighur journalist detained, risks torture], oktebir 2009 (Index: ASA 17/060/2009), menbeni towendiki ulunushtin korung: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/060/2009/en>; We xitayda ikki uyghur ten jazasigha uchrash xewpi astida [China: Uighur website editor at risk of torture], sentebir 2009 (Index: ASA 17/056/2009), menbe töwendiki ulunushta: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/056/2009/en>; we Xitayda ikki Uyghur ten jazasigha uchurash xewpi astida [China: Two Uighur men at risk of torture], sentebir 2009 (Index: ASA 17/053/2009), menbe töwendiki ulunushta: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/053/2009/en>

⁸³ Xinjiang Shinjang hokumiti bölgunchilerge qarshi turushni tekitlidi we ejellik qalaymaqanchiliqta 198 ademning hökümge élan qilin'ghanliqini éytti [Xinjiang official

---

stresses fighting separatism, says 198 sentenced for deadly riot], Xinhua, 7 Mart 2010, menbni töwendiki ulunushtin köreleysiz http://news.xinhuanet.com/english2010/china/2010-03/07/c_13201007.htm

⁸⁴ Ürümchi shehirining partkom sékrétari: qebhlik bilen adem ölturgen jinayetchiler éghir jazalinidu [乌鲁木齐市书记: 对残忍杀人分子要处以极刑], Xinhua 9 iyun 2009 (www.people.com.cn din elin'ghan), menbe töwendiki ulunushta: <http://leaders.people.com.cn/GB/9618880.html>

⁸⁵ Shinjangdiki qalaymaqanchiliq weqi'esige baghllinishliq bolghan 9 adem ölüm jazasigha höküm [Nine executed over Xinjiang riots, BBC, 9 November 2009], menbe töwendiki ulunushta: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/asia-pacific/8350360.stm>

⁸⁶ Qalaymaqanchiliq weqi'esidiki jinayet gumandarleri üçhün aqlighuchi adwokatlar heqsiz [Defense attorneys free for riot suspects], Global Times, 24 iyul 2009.

⁸⁷ Téximu köp melumatqa ige bolush üçhün xelq'ara kechürüm teshkilatining: xitayda qanun buzuldi- insan heqliri adwokatliri we qanun pa'aliyetchilliri basturuldi [Amnesty International: China: Breaking the law: Crackdown on human rights lawyers and legal activists in China], sentebir 2009 (Index: ASA 17/042/2009), menbni töwendiki ulunushtin köreleysiz: <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA17/042/2009/en>

⁸⁸ 5- iyul weqi'esi toghrisida sot échish xizmetlirining teyyarliqi püttürülüp nurghun sot zalliri qurup chiqildi ["7•5"案件审理工作准备就绪 目前已组建多个合议庭], Xinjiang Xinhua, 28 Jiyul 2009, menbe töwendiki ulunushta: http://www.xj.xinhuanet.com/2009-07/28/content_17228319.htm

⁸⁹ Bu xewer 3 qisimgha bölün'gen bolup töwendiki ulunushtin köreleysiz: <http://www.youtube.com/watch?v=2a0kN7E4GIA&feature=related>, <http://www.youtube.com/watch?v=JaObRk6h7jY&feature=related> we <http://www.youtube.com/watch?v=xlg6sl7-3qA&feature=related>

⁹⁰ Shinjangda tor alaqlirininining bixeterlikini qattiq kontrol qilinmaqta [Xinjiang to undergo tighter Net scrutiny], South China Morning Post, 28 September 2009.

⁹¹ Xinjangda tor alaqlirininining bixeterligini qattiq kontor qilinmaqta [Xinjiang to undergo tighter Net scrutiny], South China Morning Post, 28 sentebir 2009.

⁹² Ürümchide saqchilar qanunsiz yighilishni cheklidi [Urumqi police ban illegal assembly], Xinhua, 11 iyul 2009, menbni töwendiki ulunushtin köreleysiz: http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/11/content_11693704.htm

⁹³ Xelq'ara KechürümTeshkilatining M (er) bilen élip barghan söhbiti, 2010- yili may.

⁹⁴ Ürümchidiki puqralar tekshürüşhni qobul qilish üçhün kimlik guwahnamisini bille élip yürüşhke buyruq qilindi [Urumqi orders citizens to carry identity documents for inspection], Xinhua, 13 iyul 2009.

⁹⁵ Ürümchide köchmenlerge qarshi heriket bashlandi [Urumqi acts against migrants], South China Morning Post, 10 awghust 2009.

⁹⁶ Muqimliqning kapaliti jem'iyetke baghlan'ghan-urumchi sheher bashliqi: shehirimiz buningdin kéyin nazaret qilishni kücheytidu, ijtimai'y mesililerni yaxshi birterep qilidu

---

[Stability rests on community: Urumqi mayor: City to increase surveillance, better address social problems], China Daily, 12 Mart 2010, menbni töwendiki ulunushtin köreleysiz http://www.chinadaily.com.cn/china/2010npc/2010-03/12/content_9577036.htm

⁹⁷ İnsan heqliri kométittining omumiy izahati [Human Rights Committee, General comment no. 29: States of emergency (article 4), UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11], 31 awghust 2001.

⁹⁸ Misal uchun töwendiki melumatni körüng: hökümetning xewer qilishiche 12 zorawan jinayetchiler étip ölturulgen, shijiangning qayta gullunishige ishench kamil [Official says 12 mobsters in riot shot dead, Xinjiang confident of revival, Xinhua], 19 iyul 2009, menbni töwendiki ulunushtin köreleysiz http://news.xinhuanet.com/english/2009-07/19/content_11730463.htm

⁹⁹ Misal uchun töwendiki xewerni körüng: shuar xelq qurultiyida muqimliq, milletler ittifaqligi toghrisida qarar maqullidi [XUAR People's Congress Resolution on Stability, Interethnic Unity], Xinjiang Ribao, 16 awghust 2009.

¹⁰⁰ Misal uchun bu xewerni körüng: xitayning shijianggha teyilligen yéngi partiye bashliqining “yumshaq” siyaset qollinishi omut qilinmaqta [See for example China's new Xinjiang Party chief expected to adopt “soft” stance, Ming Pao (via BBC)], 24 April 2010